

Ivan Basić

CIL III 9551 i njegovi tumači

Ivan Basić
HR, 10000 Zagreb
Odsjek za povijest
umjetnosti Filozofskoga
fakulteta Sveučilišta u
Zagrebu
Ivana Lučića 3

Autor daje pregled istraživanja nadgrobnoga natpisa opatice Ivane Sirmijske s nekropole Manastirine u Saloni koji se smatrao posljednjim salonitanskim natpisom. U drugom dijelu rada opisuju se procesi transformacije i nestanka kasnoantičke metropole, kao i obilježja tih procesa.

Ključne riječi: Salona, Sirmij, kasna antika, rano kršćanstvo, epigrafija

UDK: 904:930.271(497.5 Solin)"05/06"
726.829:930.271(497.5 Solin)"05/06"

Primljeno: 16. srpnja 2008.

Prije pionirskih radova Željka Rapanića,¹ interpretacija latinskih natpisa na istočnoj obali Jadrana izvičavala se u konstatiranju korisnosti njihova sadržaja za ciljeve tadašnje, još u mnogočemu pozitivističke historiografije: tragalo se za imenom kakva narodnog vladara ili člana društvene elite; pažnja se usmjeravala prozopografiji, pri čemu su se zanemarivale druge mogućnosti interpretacije.² S druge strane, epigrafički korpus koristili su i arheolozi i povjesničari umjetnosti, pokušavajući u osmozi svih triju disciplina pronaći i faktore za dataciju. Solidan epigrafičar trebao bi ispuniti određene uvjete: »poznavanje jezika, u našem slučaju latinskoga, njegovih pravila i strukture. Drugi je uvjet savladavanje tehnike strukturiranja natpisa u jezičnom smislu, tj. poznavanje sustava kratica i redosljed te

pravila uporabe ustaljenih formula, jezičnih sklopova za pojedine vrste natpisa. Treći uvjet za epigrafičara je poznavanje konteksta u kojemu su natpisi nastali. (...) Odnos epigrafije i povijesti je obostrano ovisan, ali je epigrafija dublja specijalizacija samo jednoga dijela povijesne tematike. S druge strane, tko proučava natpise na takav specijalistički, usko stručni način, mora osim povijesnog konteksta znati i barem temelje arheologije, povijesti umjetnosti i ikonografije, kako bi objasnio međusobni odnos natpisa i cjeline spomenika. Epigrafija – dakle – jest specijalizacija prema uskom dijelu povijesnih vrela, ali istovremeno traži poznavanje srodnih i pomoćnih znanstvenih disciplina.«³ No, kod dobrog broja starijih pisaca ovo nije bio slučaj, što je – otežano nepostojanjem korpusa latinskih

1 Ž. Rapanić <1971>; Ž. Rapanić 1976.

2 Šire o problemu: Ž. Rapanić 1976; M. Jurković 1986, str. 83. Najraniji sustavan korpus za Hrvatsku i Slavoniju jest I. Kukuljević Sakcinski 1891. Povijesno relevantni natpisni spomenici sakupljeni su u: F. Šišić 1914, 115-138. Od obalne Dalmacije korpus natpisa izrađen je za Zadar (I. Petricioli <1962>), Split (Ž. Rapanić <1971>), djelomice Trogir (M. Ivanišević 1981), Pelješac (M. Jurković 1986) te otok Pag i zadarsko-šibensko otočje (A. Kurilić 1994). Natpise s prozopografskom gradom objavili su R. Mihaljčić – R. Steindorff 1982. Za ranosrednjovjekovnu hrvatsku državu izrađen je kompletan korpus epigrafičkih spomenika (V. Delonga 1996). U svim tim djelima nalazi se iscrpno navedena starija literatura.

U pripremi je već više godina korpus starokršćanskih natpisa Salone, koji bi se trebao pojaviti kao četvrti svezak u seriji Salona (zajednička edicija Arheološkog muzeja u Splitu i École française de Rome). O pripremanju je ukratko izvjestio E. Marin <2000>, 344, 357 (skedirano je 1000 latinskih i 100 grčkih starokršćanskih natpisa), kao i u predgovoru knjizi Salona, III, Manastirine. Établissement préromain, nécropole et basilique paléochrétienne à Salone, Rome-Split 2000, VIII.

3 R. Matijašić 2002, str. 48.

natpisa – rezultiralo mnogim nespretnim pokušajima uspostave kronoloških orijentira za pojedini spomenik, pri čemu se ili zanemarivala epigrafička komponenta nauštrb stilske ili obratno, a bilo je i slučajeva kad su zanemarene obje komponente te prednost dana prozopografskim informacijama iz natpisa koje su onda – već prema potrebi – pripisivane ovoj ili onoj ličnosti iz ranosrednjovjekovne povjesnice. Manipulacija je bila olakšana međuovisnošću historiografskih konkluzija i formalnih kriterija likovnog jezika, mada se nerijetko događalo da ni u jednom ni u drugom slučaju postavke nisu bile jednoznačne i jasne.

Godine 1906. don Frane Bulić je objavio raspravu »Sull'anno della distruzione di Salona«. ⁴ Budući da u historijskoj znanosti do tada nije bilo pravoga suglasja o proverbijalnim »posljednjim danima Salone«, za što se smatralo mogućim utvrditi apsolutnu kronološku odrednicu, Bulićev rad - jedan od najiscrpnijih o tom problemu sve do našega vremena - ostao je desetljećima stožernim orijentirom i polazišnom točkom svim istraživačima transformacije antičkoga svijeta na Jadranu. Stoga je potrebno u kratkim crtama rekapitulirati Bulićev postupak, čiji su zaključci najuže povezani s epitaфом opatice Ivane.

Bulić kao posljednje sigurno kronološko uporište za postojanje crkvene hijerarhije u Saloni uzima godinu 602., iz koje potječe posljednje sačuvano pismo iz produljene korespondencije pape Grgura Velikoga sa salonitanskim nadbiskupom Maksimom. ⁵ Nakon ovoga pisma nastupa mûk izvora sve do godine 640., što je gornja kronološka granica utrnuća grada koji tada gubi i osnovni zalog kontinuiteta - relikvije mučenika. U toj situaciji godine su pontifikata Ivana IV. (640. - 642.) ostale povjesnicima jedinim uporištem zaključivanja. Tako su se Lucius (1666.), Farlati (1753.), Dümmler (1856.) i Carrara (1844.) opredijelili za posljednje godine

Heraklijeve vladavine († 641.), pri čemu posljednja trojica izričito za godinu 639. ⁶ Florinsky i Grot zalagali su se za godinu 626., kada bi se navodno Avari nakon neuspjele opsade Carigrada okrenuli na bizantski posjed u Dalmaciji. Ovome se usprotivio već Rački, također skloniji godini 639.

Bulić je pak logično pretpostavio da je između propasti grada i Martinove misije moralo proći barem nekoliko desetljeća, što je potkrepljivao Arhiđakonovim navodima o Salonitancima raspršenima po istočnojadranskim otocima, ali i vlastitim arheološkim istraživanjima vršenima primjerice po Šolti, protegnuvši tamošnjim nalazima dataciju sve do u VII. stoljeće. Uprijevši se o naraciju Pavla Đakona, u čuvenom pasusu o slavenskoj ekspediciji na Sipont godine 641., Bulić smatra da je taj događaj nemoguće uskladiti s hipotezom o padu godine 639. jer »non si può ammettere, che in soli due anni gli Slavi, soggetti e tributari degli Avari, avrebbero potuto scuotere il giogo di questi, rendersi indipendenti, mettere in assetto le proprie faccende e pensare a conquiste, fabbricare navi ed in tale numero, da poter passare l'Adriatico e porre assedio a Siponto«. ⁷

Bulić dvoji o historiografskoj vrijednosti Tomina prikaza pada grada - s jedne strane mu priznaje ispravno kronološko pozicioniranje tog događaja nakon posljednjeg pisma Grgura Velikog Maksimu, zamjerajući mu s druge strane maštovitost naracije, neuspjelo etimologiziranje i uopćenost čitava izvještaja. Štoviše, opsežni citat odgovarajućega Tomina pasusa donosi se »più a titolo di curiosità, di quellochè pel suo interesse storico«. Jednak stav Bulić ima prema umetku iz kasnije ruke koji na odgovarajućem mjestu u barberinskom kodeksu spisa poznatog kao *Historia Salonitana Maior* ovim događajima pripisuje godinu 625. Umetak Bulić *a priori* odbacuje već zbog interpolatorove zabune između amfiteatra i teatra na zapadnom kraju Salone.

4 F. Bulić 1906. Prevedena je na hrvatski jezik i tiskana 1984. godine u izboru iz Bulićeva opusa koji je u nakladi Književnoga kruga Split uredio N. Cambi.

5 F. Bulić 1906, str. 269. Usp. također F. Bulić 1904.

6 Carrara je upozoravao na Appendinijev navod o nekom starom rukopisnom kodeksu iz Srbije gdje se nalazila godina 626. Međutim, riječ je o mistifikaciji: Appendini govori samo o osnutku Dubrovnika te godine, a kako se prema kronici Tome Arhiđakona osnutak Dubrovnika držao izravnom posljedicom pada Salone posljedično je i ovaj tako datiran. Vrijedi ponoviti da se nakon Appendinija kodeksu o kojem je izvjestio gubi trag te da više – osim u mehaničkom ponavljanju ipak prevladanih mišljenja – nije izazivao reviziju stavova historiografije o razmatranom problemu. Usp. F. Bulić 1906, str. 274; N. Klaić 1971, str. 114-115; M. Ivanišević <1994>, str. 174; M. Matijević-Sokol 2002, str. 73-74, 242-243.

7 F. Bulić 1906, str. 275.

Na sljedećim stranicama Bulić je donio opsežne izvratke iz tada mjerodavnih sinteza Konstantina Jirečeka (Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters) i Natka Nodila (Historija Srednjega vieka za narod hrvatski i srpski. Knj. III. Varvarstvo otima maha nad Bizantijom, do smrti cara Heraklija (566-641)).⁸ Oba su autora, oboružana općim znanjima o ransrednjovjekovnom povijesnom razvitku bizantske države, došla do različitih, ipak bliskih datuma - Jireček posljednjih godina vladavine Foke († 610.), Nodilo prvih godina Heraklijeva vladanja, točnije oko 614., što je mišljenje koje će, kako ćemo vidjeti - preuzeti i Bulić.

On je istaknuo tri do tada poznata salonitanska natpisa iz prijelaza VI. u VII. stoljeće. Prvi je natpis nadbiskupa Maksima (593. - oko 602.):

+D(eu)S VITA MAX+SIMO ARC(hi)EP(i)SC(opo)+

Buliću je, mada vrsnu epigrafičaru, začudo bila izmakla stvarna interpretacija uklesanog teksta, te ga je čitao kao komemorativni natpis na sarkofagu nekog pojedinca po imenu Vita, načinjen u vrijeme nadbiskupa Maksima, što ga je u izvođenju daljnjih konkluzija odvelo na sasvim sporedan put.⁹ Kasnijom revizijom koju je

proveo R. Egger¹⁰ došlo se do novog, mnogo logičnijeg čitanja koje se i danas smatra znanstveno prihvaćenim: »Neka Bog da život nadbiskupu Maksimu!«

Natpis je važan ne samo kao jedan od posljednjih salonitanskih natpisa, neprijepornih kronoloških pokazatelja,¹¹ već i kao zasad jedina epigrafska potvrda ustaljenja korištenja nadbiskupskoga naslova na koji su pretendirali salonitanski crkveni poglavari, a čija je upotreba inače već za ranije razdoblje višestruko potvrđena u izvorima na mekim materijalima.¹² Drugi Maksimov natpis, zamijećen tek u novije vrijeme, također je uklesan na nadvratniku, s monogramatskom varijantom prelatova imena, ovoga puta s čednijim naslovom biskupa: *Maximus episcopus*.¹³ Postoje izvjesne indicije (kako pokazuje M. Matijević-Sokol) da je Toma Arhidakon bio upućen u ove nedosljednosti tituliranja salonitanskih prvosvećenika, a koje je, čini se, namjerice prešutio.¹⁴ Možemo samo žaliti što se nisu sačuvali makar i približni podatci o izvornom smještaju ovih Maksimovih natpisa, jer nema sumnje da su krasili ulaze u jednu ili više građevina koje je za svoga episkopata dao podići ovaj crkveni dostojanstvenik, što već samo po sebi govori o još neugasloj graditeljskoj aktivnosti u Saloni u osvit VII. stoljeća.

8 F. Bulić 1906, str. 281-291.

9 Iako je F. Bulić 1906, str. 292, bilj. 3 još dvojio pripada li natpis sarkofagu nekoga Vite ili pak nekom kamenom elementu (»Non è chiaro se questa iscrizione sia stata su di un sarcofago, oppure su di un blocco di pietra«), izgleda da ga je slutnja rane potvrde o infiltraciji slavenskoga onomastikona u salonitanski kulturni krug oko godine 600. posve zanimala. Usp. F. Bulić – J. Bervaldi 1912, str. 63: DEPOSITVS (!) VITA MAXSIMO ARCHIEPISCOPO, gdje se implicira nadgrobni karakter natpisa i slavensko porijeklo »pokojnika«. Gotovo je neshvatljivo što je stručnjak Bulićeva formata jednostavnu kraticu DS umjesto kao *nomen sacrum* razriješio kao formulu depozicije uobičajenu na sepulkralnim spomenicima. Shodno tome, Bulić je prosti dativ drugoga dijela natpisa čitao kao *ablatus temporis*, što ga je navelo da čitavu natpisu dade besprimjernu važnost kao jednom od najranijih primjera datiranja po vremenu vladavine određene osobe, a ne po indikciji. Od toga ga nije odvratila ni činjenica što bi natpis tom i takvom odlikom bio potpuni unikum u salonitanskoj epigrafici, oštro odudarajući od dva suvremena prezbitera Ivana s Marusinca i opatice Ivane s Manastirina. Kod J. Zeillera 1906, str. 153 i bilj. 2, kojemu je natpis očito bio loše dojavljen, on glasi +ΔSWTA MAX+SIMO ARCEPSC+, a razrješuje ga *Depositus Sota (?) Maximo archiepiscopo*, pozivajući se na Bulića (»Avec Mgr Bulić nous acceptons provisoirement la leçon: *depositus Sota*«). No, Bulić ga odbacuje.

10 R. Egger 1926, str. 90 i sl. 50.

11 Natpis je uklesan na nadvratniku, a pronađen je u sekundarnoj funkciji recipijenta, ugrađen u donjem dijelu Zlatnih vrata Dioklecijanove palače. Hipotetski bi se moglo raditi i o izvorno »splitskom«, spalatinskom, a ne salonitanskom nalazu, što bi s obzirom na kasnu dataciju, iskvarenu grafiju i vulgarni latinitet izričaja bilo zanimljiva karika u praćenju crkvenoga kontinuiteta između Salone i Spalatuma, osobito imajući u vidu jednake nadbiskupske pretenzije splitskih prelata.

12 J. Zeiller 1906, str. 151-153 (drži da je Maksimu nadbiskupska titula priznata tek nakon papine smrti 604.); F. Bulić – J. Bervaldi str. 1912, 63; M. Matijević-Sokol 2002, str. 69-72. Usp. također N. Gauthier 2006.

13 Na manji natpis prvi je ukazao J.-P. Caillet 1989, str. 457; M. Ivanišević <1994>, str. 247. Otkriven je u depou Arheološkoga muzeja u Splitu tek 1986. ili 1988. godine, neinventariziran, bez podataka o mjestu i vremenu nalaza. Usp. također J.-P. Caillet 1990, str. 88, gdje je krivo prenesen veći natpis.

14 M. Matijević-Sokol 2002, str. 65-72. Znakovito je da Toma Natala (582. - 592.) naziva nadbiskupom, a njegova dalekog prethodnika Glicerija (474. - 480.) samo biskupom. Prelate koji su živjeli između Glicerija i Natala ne spominje. Činjenica je da je Natal bio prvi salonitanski prelat kojeg je papa (Grđur Veliki u jednom pismu iz godine 592.) oslovio nadbiskupom. Osim toga, znamo da su se salonitanski biskupi sami smatrali nadbiskupima, što je možda odraz utjecaja carskoga dvora i carigradskoga patrijarha. Najraniji poznati nam slučaj da (lokalni) izvori jednoga salonitanskog biskupa tituliraju nadbiskupom potječe s početka VI. stoljeća: Stjepan (510. - 527.) se u epigrafičkim izvorima nerijetko upravo tako oslovljava.

Drugi natpis (CIL III 9527) komemorira Ivana, prezbitera bazilike na Marusincu, *Anastasio servans limina sancti*.¹⁵ Marcelin spomenut u natpisu jest prokonzul Dalmacije, Ivanov sin ili sinovac, poznat kao jedan od protagonista iz spomenute žučljive prepiske Grgura Velikog s nadbiskupom Maksimom. Lijepom i pravilnom kapitalom s tek nešto odstupanja od latinske ortografije, pa i pokušajem versifikacije (heksametri) te prozračnim i dostojanstvenim izričajem, Ivanov natpis gotovo je u binarnoj opoziciji spram Maksimova, kojemu je pravi suvremenik. Datiran je po indikciji, i dok se svi proučavatelji slažu da se u trinaestoj brazdi radi o klesarevoj pogreški (IND LI), postoje razlike u mišljenju treba li izvornik čitati kao *indictione sexta* (Bulić) ili *indictione secunda* (Hirschfeld). No to nije presudno jer alternativne lekcije mijenjaju kronološko određenje natpisa za samo četiri godine - u prvom slučaju je to 603., u drugom 599. godina.¹⁶

Treći i najzanimljiviji od kasnih salonitanskih natpisa jest onaj opatice Ivane. To je Ivanin epitaf s prednje plohe sanduka sarkofaga u kojem je sahranjena, nedaleko apsida bazilike na Manastirinama, *ad sanctos*:

HIC QUIESCIT IN PACE
SANCT(a) AB(a)TISSA IOHANNA
SERMENSES QVI BIXIT ANNIS XL
DIE VENERES EXIIT DE CORPORE
IIII IDVS MAIAS INDICTIONE QV..
TADECIM(a)

Sarkofag, bez poklopca i s manjkavom desnom stranom pronađen je godine 1884. istočno od bazilike na Manastirinama. Kako su fragmenti sarkofaga koji se s njim spajaju po frakturi tek sukcesivno nalaženi, natpis je doživio nekoliko uzastopnih publiciranja.¹⁷ Prvo je Bulić 1884. odmah objavio otkriveni epigrafski

sarkofag.¹⁸ Zanimljivo je da je pritom na zaključku petoga retka naznačio slova IN (od QVIN(ta)), iako su se ona (navodno) nalazila na jednom drugom ulomku, pronađenom iste godine, ali objavljenom zasebno i tek naknadno atribuiranom ovom natpisu. Taj je ulomak (83 B) zajedno s još jednim, pronađenim 1889. (1522 A), kompletirao natpis, a slova IN su se navodno nalazila jedan redak ispod brojke koja je označavala pokojničinu dob, na starijemu fragmentu. Međutim kada je godine 1893. Luka Jelić publicirao kompletirani natpis, slova IN koja je Bulić navodno još 1884. mogao vidjeti (na čemu?) nisu više bila razaznatljiva, te ih je Jelić restituirao pouzdajući se isključivo u Bulićevo čitanje. Ipak ih je zapisao minuskulom, iskazujući oprez i rezerve prema predloženoj lekciji. Bulić je otisak natpisa poslao Konstantinu Jirečku i Pruskoj akademiji znanosti, koja ga je objavila u uglednoj ediciji Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL III 9551) u kojoj je od osnutka stručnoga odbora godine 1847. pod egidom Pruske akademije znanosti do danas objavljeno više od 180.000 latinskih natpisa (prvi je svezak izišao 1853.). U međunarodnu mrežu suradnika okupljenu oko CIL-a u cilju sistematičnoga sakupljanja i objavljivanja raspršenih latinskih natpisa - čiji je *spiritus movens* zavidna organizacijskog dara bio zaslužni Theodor Mommsen - ušao je, dakako, i don Frane Bulić.

To je bila prva publikacija kompletnog natpisa. Stoga smo tom kraticom - CIL III 9551 - naslovili i ovaj rad. Tom prilikom je izdavač natpisa Hirschfeld prenio mišljenje Theodor Mommsena koji je, imajući pred sobom otisak, u spornom petom retku pročitao QVI, dok se sâm Hirschfeld kompromisno zalagao za jedino nesporno QV. Čini se da je ugled Mommsena kao epigrafičara ipak prevagnuo u korist Bulićeva mišljenja, jer je W. Kubitschek prihvatio lekciju *quinta decima*; on je zastupao i datum smrti pokojnice 12. svibnja 612. u prepisci s Hirschfeldom.¹⁹

15 J. Zeiller 1906, str. 61-62; R. Egger 1939, str. 156, Nr. 35; E. Marin 1994, str. 58.

16 F. Bulić 1906, str. 295-297.

17 Usp. vrlo detaljan prikaz: B. Gabričević 1975, str. 97-98; N. Duval et al. 2000, str. 580-581.

18 F. Bulić 1884, str. 50-51, Nr. 16.

19 CIL III 9551: *Admisi titulum quamquam a. 600 recentior est; nam post a. 327, de quo nullo modo cogitari potest, annis demum 612, 657, 702, 747, quibus indictio quinta decima convenit, diem Veneris in d. 12 Mai cadere notat Kubitschek in litteris ad me missis* (Hirschfeld). Ipak se na temelju ovoga ne bi moglo bez ostatka reći da »Kubitschek accetava questa lettura« (F. Bulić 1906, str. 297). L. Jelić 1892, str. 190-193 odbacivao je Bulićevo datiranje pada Salone na temelju Ivanina epitafa, zalažući se radije za »tradicionalniju« 639. godinu.

Slika 1
Sarkofag opatice Ivane (snimio Ivan Basić)

Jireček je također izrazio sumnje u ispravnost Bulićeva čitanja; na kraju petoga retka vidio je - još rigorozniji nego Hirschfeld - samo slovo Q i predložio alternativu *quarta decima* - petak, 12. svibnja 506. ili 551.²⁰ Jirečkovu skeptičnost prema Bulićevu čitanju registrirao je i CIL, ali bez revizije čitanja kojeg su prema Buliću prihvatili izdavači Korpusa. Posljednju riječ dao je u svojoj glasovitoj raspravi iz 1906. opet Bulić, izvještavajući *pro domo sua* kako »ripetute e ripetute volte abbiamo noi tasteggiato questi avanzi e trovato che essi sono di IN e non di AR«. ²¹ Možda i sâm donekle pokoleban rezervama koje su izrazili drugi istraživači, pokazivao je natpis i laicima u historiografskoj disciplini i epigrafici, omogućavajući im da se bez predrasuda

vizualno i taktilno uvjere u ispravnost njegova čitanja. I uvijek su slova IN »appena visibili, appena riconoscibili«, mada im na brojnim i uvećanim fotografijama koje je Bulić prilagao uz svoje rasprave nema traga. Danas je nemoguće izvršiti takve provjere, jer je u međuvremenu sporni fragment 83 B cementnim vezivom spojen s ostatkom sarkofaga.²²

Interpretirajući pak sadržaj epitafa Bulić je upozorio na epitaf djevojčice Domnike, također sa salonitanskih Manastirina (CIL III 9576, pronađen 1880.):

(Depo)SETIO INFANTIS (Do)MNICAE VIII KALE(n)D(as)
OCTOBRES QVAE A SIRMIO SALONA(s ad)DVCTA EST²³

20 K. Jireček 1904, str. 102.

21 F. Bulić 1906, str. 298.

22 B. Gabričević 1975, str. 98.

23 R. Egger 1926, Nr. 284. Usp. također N. Duval et al. 2000, str. 494-495.

Jedan bez drugoga ova dva epitafa doista se ne mogu zamisliti, pri čemu onaj djevojčice Domnike sadržajno nosi jasne tragove posebna psihološkog odnosa spram djeteta koje je preminulo nedugo nakon dolaska u metropolu provincije Dalmacije, zacijelo u hektičnoj atmosferi pred avarsko osvojenje grada godine 582. Dijete nije zadugo preživjelo bijeg pred neprijateljem i naporno putovanje na jug, pronašavši smrt u stranom gradu koji joj je imao biti civilizacijska retorta. To je vjerojatno razlog što su roditelji na nadgrobnom natpisu kćerke tu činjenicu - uz konvencionalne komemorativne izraze - posebno obilježili. Ona je *a Sirmio adducta*, to je odlika koja kratko zemaljsko postojanje pojedinca čini distinktivnim, diferencijalno ga određujući spram ostalih pokojnika.

Bulić je smatrao kako je sličnu sudbinu doživjela i opatica Ivana Sirmijska. S obzirom na njezine godine (40) i pretpostavljeno vrijeme smrti (612.) te na pouzdano utvrđenu činjenicu o avarskom zauzimanju Sirmija godine 582., izdvojio je dvije mogućnosti: (1) Ivana je u ranoj mladosti došla u Salonu, tu se posvetila redovničkom životu, prelazila institucionalne stube crkvene hijerarhije i napokon preminula u časnoj dužnosti opatice; (2) Ivana je doživjela društvenu afirmaciju već za svoga ranijega života u Sirmiju, došla u Salonu nakon pada rodnog grada 582., u Salonu postala opatica i preminula 612. godine u četrdesetoj godini života.²⁴ Bulić je bio skloniji prvoj mogućnosti. Zanimljivo je da je odbacivao svaki alternativni treći scenarij, čuvajući se u svakom pogledu mogućnosti da je Ivana postigla čast opatice već u Sirmiju. To bi, naime, ozbiljno poljuljalo njegovu hipotezu o godini 612. kao okviru njezine smrti

(ako je rođena godine 572., teško je vjerovati da bi Ivana već u desetoj godini života postigla službu poglavarice samostana - dakako uz premissu da se uopće radi o godini 612.).²⁵ I upravo je to, tu latentnu pristranost gotovo sedam desetljeća kasnije Buliću zamjerio Gabričević u svojoj analizi.²⁶ Reafirmirao je godine 506. i 551. za koje se davno zalagao Jireček, kao, ako ne potpuno dokazive, barem jednakovrijedne godini 612. Bulićevu psihičkom momentu oko spomena Sirmija dao je novi obrat, pledirajući za to da se apozicija *Sermenses* logičnije shvati kao oznaka društvene afirmacije (i opatske časti) koju je osoba stekla ranije, u Sirmiju, a ne u Salonu.²⁷ Pa i kada bi, iznimno, posebna društvena klima stvorena u situaciji predosjećanja avarske opasnosti i empatije Salonitanaca spram osvojenoga grada - kakvu je zamišljao Bulić - doista postojala, mnogo je vjerojatnije da bi se tada na nadgrobnom natpisu takve osobe, kojoj bi onda bilo važno istaknuti porijeklo, upotrijebila formulacija *nata Sirmii*, a ne *Sirmiensis* i sl.

Zbog svega ovoga Gabričević je skloniji lekciji *quarta decima*, oprezno datirajući natpis oko godine 551. Njemu pridodaje arheološka zapažanja - s obzirom da se Ivanin sarkofag nalazi *ad sanctos*, veoma blizu apside, okružen mlađim ukopima, datiranje u VI. stoljeće je načelno vjerojatnije.²⁸ Horizontalna stratigrafija ranokršćanske nekropole na Manastirinama ne ostavlja mjesta sumnji da se ondje i nakon polaganja Ivanina sarkofaga pokapalo. A blizina apside cemeterijalne bazilike mjesto je velika ugleda i ekskluziviteta, upravo najvećega prestiža, rezerviranoga za društvenu i kulturnu elitu grada. Riječima Ejnara Dyggvea: »Situacija oko grobova na Manastirinama predočava nam jasnije od riječi

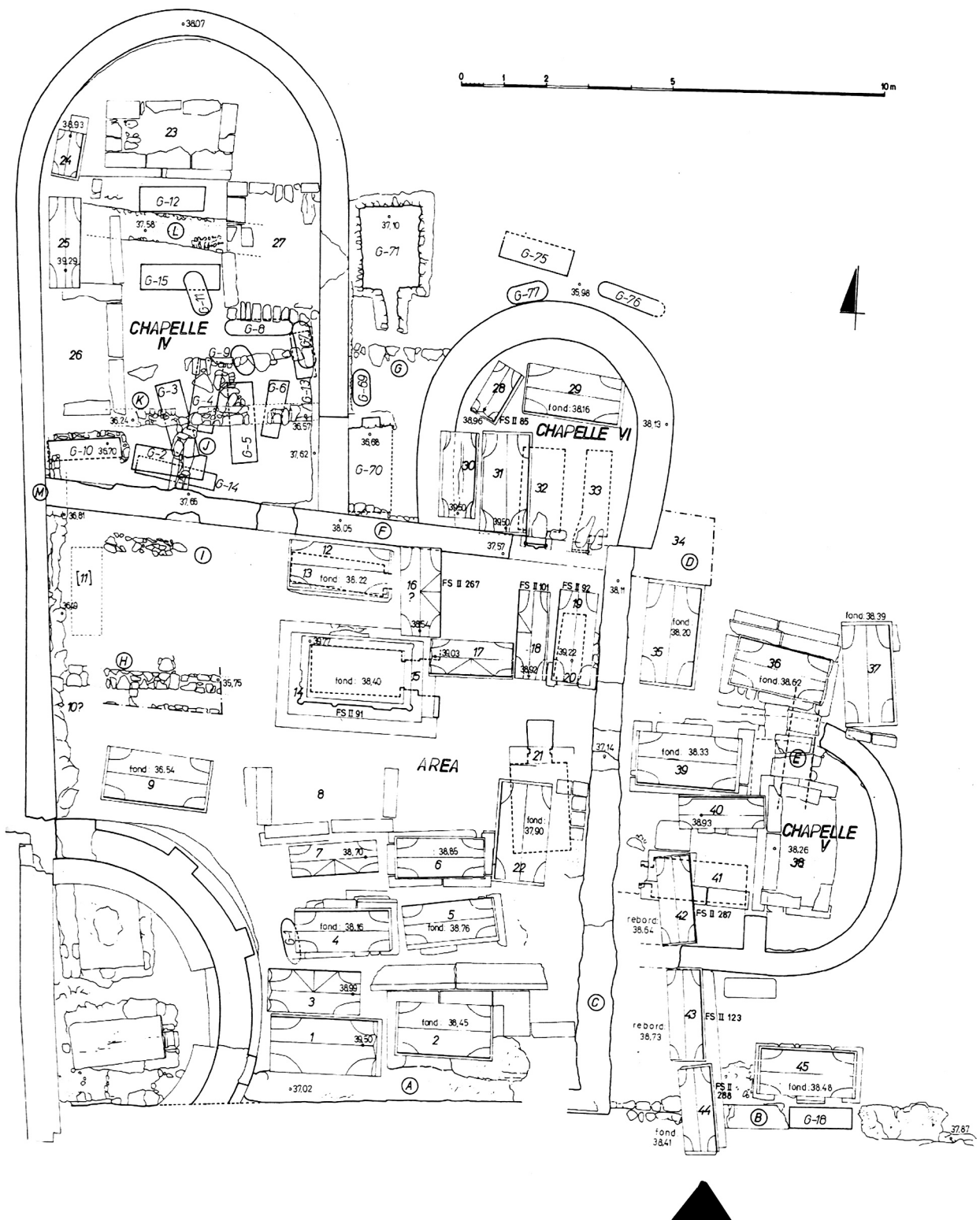
24 F. Bulić 1906, str. 300. Spomen opatice naveo je L. Jelića na pretpostavku o postojanju nekog samostana na lokalitetu znakovita naziva Manastirine. Usp. L. Jelić 1891, str. 26; neka Jelićeva mišljenja preuzeo je E. Ceci 1963, str. 146-147 u knjizi koja je kompilacijsko djelo pisano sa znanstvenim pretenzijama.

25 To je problem u koji Bulić nije htio ulaziti, sluteći kolike bi mu poteškoće prouzročio, te ga je samo usputno tretirao, navodeći primjere ranoga zaređenja djece pobožnih roditelja kršćana (čak su registrirani slučajevi zaređenja *in utero!*). Međutim ni među njima nema primjera uzdizanja desetogodišnje djevojčice na čelo samostanske zajednice, a teško bi ga bilo i očekivati. Usp. F. Bulić 1906, str. 301-302. Kasnije je Bulić prihvatio i nategnuto Jelićevo mišljenje o samostanu na Manastirinama, sve u pokušaju da Ivaninu crkvenu karijeru pripíše njezinu boravku u Salonu. Usp. F. Bulić 1986, str. 167.

26 B. Gabričević 1975, str. 98.

27 B. Gabričević 1975, str. 99.

28 B. Gabričević 1975, str. 99-100. Uz ovo mišljenje svakako treba navesti i zanimljivo zapažanje J. Zeillera 1906, str. 162 i bilj. 1, koji inače pristaje uz Bulićevu dataciju. On primjećuje da je Ivanin epitaf druga najstarija potvrda opatske službe u izvorima Zapada (prva je jedan sadržajno vrlo srodan epitaf opatice iz godine 514. iz bazilike San Agnese Fuori le Mura u Rimu). Dok je Zeilleru ovo potvrda toponima »Manastirine« kao uspomene na neki salonitanski samostan, prihvaćanjem jedne od datacija koje nudi Gabričević rimski bi se i salonitanski natpis mogli kronološki približiti, čime nestaje nelogična lakuna od čitavoga stoljeća između dva epigrafička spomena službe.

Slika 2
Tlocrt aree i obližnjih kapela s označenim sarkofagom opatice Ivane (prema N. Duval et al. 2000, str. 535, sl. 218)

očajničku borbu da bi se ugrabila najbolja mjesta (*juxta loca sanctissima, martyribus adscita*)«. ²⁹

Nedugo nakon Buličeve studije pojavila se kratka rasprava Vicka Tomašića, u kojoj je ovaj učeni franjevac pokušao osnažiti don Franine još svježije argumente. Sebi je postavio u zadaću dokazati kako su se kronološke odrednice *dies Veneris, IV idus Maias* i *indictione quintadecima* s epitafa mogle međusobno podudariti isključivo godine 612. ³⁰ Nakon iscrpne kronološke analize - u kojoj se poslužio i raspravom Bede Prečasnoga *De ratione temporum* - Tomašić uistinu uspješno dokazuje ono što si je u početku zadao; besprijekornim prosedeom pokazao je da je *indictio quintadecima* pala u godinu 612., zatim da je petak *IV idus Maias* u kombinaciji s petnaestom indikcijom mogao odgovarati jedino upravo toj godini, napokon da čitava formula datacije u obliku koji je donio Bulić uopće ne dolazi u obzir u vremenskome luku od 285 godina, točnije nakon 327., a prije 612. godine. ³¹ Pritom, dakako, godina 327. ne dolazi u obzir iz historijskih razloga.

Prividno je Tomašićeva kalkulacija dala iznimno uspješan rezultat, podudarivši se potpuno s Buličevim zaključkom i koroborirajući ga kronološkim pomagalicama. No, kao što sam autor na kraju rasprave vrlo ispravno ističe »tutto il questo ragionamento è basato sulla indizione quintadecima« ³² to sve Tomašićevo sukcesivno slaganje argumenata počiva isključivo na premisi o ispravnosti Buličeve lekcije QVINTADECIMA. Bez nje nadgradnja ostaje bez temelja na kojem je slagana te argumentacija nužno gubi na snazi, urušava se. Međutim, kao i da je sâm osjećao nesigurnost svoje temeljne istraživačke osnovice, Tomašić je u zaključku svoga izlaganja s velikim oprezom i ograđujući se pošteno od apsolutnoga povjerenja u rezultate Frane Bulića za trenutak hipotetički pretpostavio alternativnu lekciju, u kojem slučaju bi prema njegovu mišljenju godina 506. jedina dolazila u obzir, mada i dalje ne

vrlo vjerojatna zbog indikcionalnoga datiranja, koje se ustalilo tek oko polovine VI. stoljeća (u tome se vodio zaključcima uglednoga Giovannija Battiste de Rossija).

Tomašićev rad prošao je relativno nezapaženo u kasnijim raspravama na ovu temu, čak i u novije vrijeme kada su postavke Bulića i njegovih suvremenika doživljavale progresivnu revalorizaciju. ³³ Ipak, riječ je o radu strukturiranom na vrlo egzaktnim alatima te treba s uvažavanjem istaknuti dvije njegove komponente: dok nije sporno da je petak, 12. svibnja pete indikcije mogao pasti samo u godinu 612. - ali je sporna peta indikcija kao takva; isto tako, sâma činjenica da se jedini takav slučaj mogao dogoditi jedino još godine 327. kao da upućuje na veću vjerojatnost lekcije *quarta decima*, već i stoga što, prihvate li se Gabričevićevi argumenti - koji se čine prilično uvjerljivima (vidi *supra*) - ne preostaje nijedna kronološka odrednica za ovako određen datum!

No prvo kvalitativno novo, materijalno povijesno svjedočanstvo koje je uzdrmalo dotada prevladavajuće gledište u historiografiji dala su arheološka istraživanja provedena u Solinu godine 1979. Riječ je zapravo o prvim opsežnijim, mada sondažnog karaktera, istraživanjima provedenima unutar areala Salone nakon Dyggveova vremena. Područje tada markirano za iskapanja bilo je podijeljeno u tri sektora, od kojih je Sektor I zapremao teren između tvornice Voljak (ex Šperac) uključivo, zatim nekoliko privatnih posjeda istočno od nje da bi na istoku bio zaključen ulicom koja teče kroz Solin. ³⁴ Dok je najblještavije nalaze pokazao Sektor II (terme, važni revizioni rezultati Dyggveove *basilicae orientalis* koja je superponirala kupališni kompleks), ³⁵ Sektor I je u svom zapadnom dijelu razotkrio stambeni blok relativno prostranih razmjera te (vjerojatno privatni) termalni sklop i ostatke gradskih bedema u blizini srednjovjekovne utvrde Gradina. Sva tri pak sektora zauzimala su najistočniji dio antičkoga grada, *pars orientalis*, premrežen potocima - sporednim odvjetcima

29 E. Dyggve 1989, str. 71.

30 V. Tomašić 1910, str. 137.

31 V. Tomašić 1910, str. 138-139 i tabla.

32 V. Tomašić 1910, str. 140.

33 Npr. ni B. Gabričević 1975. ni I. Marović 1991. (1984.) u svojim radovima nisu citirali Tomašićevu raspravu.

34 F. Oreb 1984, str. 28-29.

35 F. Oreb 1984, str. 30-31 i fig. 1.

ogranaka delte Jadrta i uslijed toga po svemu sudeći slabije urbaniziran.³⁶

Uz u Saloni rijetku arheološku evidenciju o antičkoj profanoj stambenoj arhitekturi, izuzetan nalaz spomenutoga sektora činio je depot bizantskoga bakrenog novca pronađen u zemlji iznad pokrovnih ploča antičkoga kanala u jednoj od prostorija.³⁷ Od 51 pronađene kovanice četiri su emitirane za vladavine cara Heraklija (610. - 641.) (šest primjeraka je ostalo neidentificirano zbog loše očuvanosti). Dok za prva tri komada Heraklijeva perioda datacija i porijeklo nisu sporni - emitirani su iz konstantinopolske kovnice treće (612/13.) odnosno pete godine (614/15.) vladanja ovoga cara – onaj posljednji otvara brojne probleme. Riječ je o prekovanom polufollisu relativno pouzdano atribuiranom Herakliju, ali vrlo nesigurna čitanja datuma emisije. Ovisno o čitanju, kovan je u dvadesetprvoj ili šesnaestoj godini Heraklijeve vladavine te se posljedično može datirati 630/631. odnosno 625/626. godinom, pri čemu se izdavač depota opredijelio za kasniju dataciju.³⁸ U konfrontaciji tih podataka s ostalima (doduše, prilično rijetkim) nalazima Heraklijeva novca iz Salone iskovana u periodu nakon godine 614. Marović dolazi do zaključka »da se u Solinu trgovalo, odnosno boravilo i poslije 614. god. koja je godina - kako smo vidjeli - uzimana kao granični datum postojanja grada pa je stoga zahvaljujući navedenim nalazima potrebno spomenutu granicu podignuti naviše sigurno za jedno, pa čak – vrlo vjerojatno - i za dva desetljeća. Vidjeli smo da je iz područja grada dosad najmlađi novac follis iz 624/625. god. odnosno polufollis iz 630/631. što ne mora značiti da je on baš te godine morao dospjeti u zemlju. Radije bih pretpostavio da se to dogodilo koju godinu kasnije pa se time dobija nešto povišena vremenska granica opticaja Heraklijevog novca u Saloni te prema dosad iznesenom i viši datum propasti grada«. ³⁹

Mada bi se na prvi pogled moglo činiti da se u Marovićevoj analizi opetuje znanstveno riskantan princip preferiranja pojedine lekcije kakav smo već susreli u Bulićevu čitanju spornoga retka epitafa s Manastirina, u ovom slučaju nema mjesta sumnji u autosugestiju već stoga što opredjeljenje za ovu ili onu spornu lekciju rezultira relativno zanemarivom kronološkom razlikom od samo pet godina, a autorova teza je i drugim argumentima čvršće fundirana.⁴⁰ Marović, štoviše, u interpretaciji odlazi i korak dalje te - uzimajući godinu kova ovoga najmlađeg Heraklijeva novca kao *terminus post quem* - pokušava preciznije utvrditi kada je grad mogao prestati postojati.

Vraćajući se mišljenjima Farlatija, Dümmlera i Carrare, Marović je kao gornju vremensku granicu toga događaja uzeo godinu 639. (uoči početka pontifikata Ivana IV., koji šalje opata Martina u ove krajeve *propter redemptionem captivorum*), smjestivši ga okvirno u prethodnih osam ili devet godina. Ono što autor smatra sigurnim jest da u godinama puštanja najmlađe emisije Heraklijeva novca u optjecaj Salona još uvijek živi, dok je Martinova misija godine 641. pouzdano svjedočanstvo nestanku grada. S obzirom na ratne prilike i neuvjerljivost mogućnosti da su zarobljenici ležali u višegodišnjem (desetogodišnjem!) zatočeništvu dok nisu otkupljeni, logično zaključuje »da je pad Salone bio još koju godinu poslije 631. tj. bliže 639. god. ali za tu pretpostavku, osim pukog nagađanja, nema nikakvih arheoloških odnosno numizmatičkih dokaza«. ⁴¹

Ipak, slabosti ovoga, naoko logičnoga zaključka su očite. Pronalazak Heraklijeva vrlo mladog novčića sretan je nalaz, jedan od onih kakvima se u svoje vrijeme nadao i Bulić. No, on je i nužno slučajan nalaz. Samim tim otpada potreba da ga se uopće shvati kao posljednji numizmatički ostatak staroga svijeta u Saloni (u protivnom, kako objasniti da u idućih osam

36 F. Oreb 1984, str. 34-35. Prostor na kojem se pružala istočna nekropola Salone slabije je istražen. Usp. N. Cambi 1985-1986, str. 64, 80-83, 90; F. Buškariol 1988; Ž. Miletić <1992>; J. Mardešić 2003, str. 506. Radove na položaju Šuplje crkve posljednjih godina provodi Muzej hrvatskih arheoloških spomenika iz Splita. Za najnovija istraživanja v. J.-Jeličić Radonić 2006.

37 I. Marović 1991, str. 61 detaljno opisuje okolnosti nalaza.

38 I. Marović 1991, str. 66 i 79, br. 45.

39 I. Marović 1991, str. 66-67.

40 Ikonografija likova dvaju suvladara na aversu potkrepljuje kasniju dataciju – izokefalno prikazane figure ukazuju na razdoblje oko 629. - 630. kada su Heraklije i njegov sin Heraklije Konstantin prikazivani kao zreli suvladari. Usp. I. Marović 1991, str. 66.

41 I. Marović 1991, str. 69.

ili devet godina do Marovićeve predložene godine pada grada u metropoli provincije nije uopće stizala državna moneta?).⁴² Treba dakle ostaviti sasvim otvorenom mogućnost da će se u Saloni naći i drugih, pa i mlađih, primjeraka Heraklijeva novca, a možda i novca njegovih nasljednika. S druge strane, otvara se pitanje opravdanosti interpretacije Martinove misije u smislu *terminusa ante quem* za život u Saloni. Događaj je u svakom slučaju vjerodostojan, a nekoliko sličnih papinskih poduhvata u tom smjeru iz godine 640. i 702. samo ga potkrepljuju.⁴³ Pitanje je, međutim, je li upravo pad Salone bio onaj događaj koji je inicirao papinu akciju i Martinovu misiju ili se, možda, radi o općem simptomu nemirnoga vremena? Gubitak Salone je u svakom slučaju kao osjetljiv udarac za Carstvo to mogao biti, osobito uzme li se u obzir možebitni federatski odnos između doseljenih Slavena i Bizanta (Katičić). Ipak, čini se da su koliko-toliko institucionalizirani kontakti između starosjedilaca i barbara u Dalmaciji postojali već u drugoj polovini VI. stoljeća,⁴⁴ što bi govorilo za jedan rani *modus vivendi*, čiji nam se jedan od slučajeva slučajno sačuvao u *Liber pontificalis* i kronici Tome Arhidakona. Marovićeva je primarna zasluga što je svojom vrijednom numizmatičkom analizom probio dugogodišnju kronološku barijeru koju je u historiografiji činila Bulićeva 614. godina kao apsolutna gornja granica kasnoantičke civilizacije u rimskoj provinciji Dalmaciji. Pokazao je da se i nakon te godine život u glavnome gradu provincije i oko njega još uvijek strukturirao prilično utabanim stazama, bez stroge censure.

Valja upozoriti da je Bulićevo apriorno odbacivanje interpolacije u barberinskom kodeksu (vidi *supra*) dugo držalo izvan upotrebe veoma zanimljiv podatak o godini 625. Indikativno je što Bulić nije taj podatak pokušavao pobiti u njegovoj kronološkoj odrednici, već mu obezvrijediti čitav sadržaj tek isticanjem kasna postanka i slabe upućenosti autorove u antičku topografiju Salone.⁴⁵ Međutim, mladost toga zapisa

sama po sebi ne isključuje istraživački i glosatorski njegov karakter, kao ni mogućnost da su njegovu autoru - koji i nije morao biti vrstan poznavalac urbanoga lika antičke Salone - bila dostupna neka starija vrela koja nisu stigla do našega vremena. Nada Klaić smatrala je da je sastavljač HSM na tom mjestu unio jedinu godinu koju je znao - onu pada Salone,⁴⁶ dok je Nikola Jakšić uočio kronološku povezanost s jednom od predloženih datacija posljednjega Heraklijeva novčića, godinu dana prije avarsko-slavenske opsade Carigrada.⁴⁷

Analizom romanske toponomastike u trokutu između Zrmanje, Cetine i Jadrana, Nikola Jakšić je pokazao kako je uloga ovoga područja ponovno narasla u suton antike, kada su pred slavenskom provalom starosjedoci toga prostora još jednom našli utočište u drevnim utverdama, čija su imena najdulje trajala, nerijetko s refleksima do u naše doba. Tako oko VI. stoljeća uloga zbjega i braniča prelazi s ravničarskoga, za obranu nepogodnoga Aequuma na visinske kastrume Osinium i Tilurium. Stoga će i njihova latinska, odnosno romanska imena perzistirati kroz vjekove (Sinj i Trilj), dok će staro ime današnjeg Čitluka utrnuti.

Novija istraživanja pokazuju da je salonitanska epigrafika poput one čije bitne odlike nosi natpis opatice Ivane mogla vršiti ulogu »prijenosnika memorije« u inače na više načina potvrđenom crkvenom kontinuitetu između Salone i Splita. U tom je lancu kontinuitet pisane predaje zacijelo igrao nimalo beznačajnu ulogu. »Sa sarkofaga nadbiskupa Ivana [u splitskoj krstionici] izbija jezični izraz kojemu su nedvojbeni predlošci natpisi uklesani na sarkofazima salonitanskih cemeterija. Slične kršćanske formule, odnosno klišeizirani jednostavni izrazi s kratkim sadržajem i primjesama vulgarnolatinskih oblika, kojima započinje epitaf opatice Ivane iz 612. godine (*Hic quiescit in pace sancta abbatissa Johanna Sermenses*), ili tekst koji komemorira prezbitera Ivana, oko 599. godine (*+Hic iacit Iohannes peccatur et indignus presbiter*), našli su se i u natpisima

42 Usp. I. Goldstein 1992, str. 92 i bilj. 599 i 600.

43 M. Ivanišević 1992, str. 43.

44 I. Nikolajević 1973.

45 F. Bulić 1906, str. 280-281.

46 N. Klaić 1967, str. 35. Autorica se držala Bulićeve datacije propasti Salone godine 614.

47 N. Jakšić 1991, str. 436-438.

na sarkofazima biskupa Ivana, koncem VIII. stoljeća te Petra, gradskoga priora, koji je nastao nešto kasnije po uzoru na Ivanov. Sličnost splitskih sa elementima jezičnog formulara u epitafima dvoje Salonitanaca je odviše uočljiva, da spomenute formule nisu možda bile čak i prepisane na licu mjesta. Tu su, u Saloni, zacijelo još dugo poslije njena napuštanja, bila posjećivana zamrla kršćanska groblja, a vidljivi spomenici, poput navedenih s Manastirina i Marusinca, ostali su vrlo poticajni splitskim klesarima i epitafistima.

K tome, dva spomenuta epitafa, onaj salonitanskog prezbitera Ivana i splitskog nadbiskupa iz VIII. stoljeća, potvrdili su na osobit način jezični kontinuitet u latinskim natpisima između kasnoantičke Salone i ranosrednjovjekovnoga Splita. Vezu pogotovo naglašava izraz *peccator* zastupljen u oba natpisa, koji je inače novina u kasnom sloju starokršćanske epitafistike, tj. natpisima na prijelazu VI. u VII. stoljeće.⁴⁸ Štoviše, ta je riječ upravo učestala u ranosrednjovjekovnim epitafima splitskih crkvenih i civilnih odličnika, koji tekstovi u prvom razdoblju još uvijek slijede kratkoću i jednostavnost epitafa salonitanskih biskupa, dok će kasniji natpisi postati rječitiji, pa i poetski sročeni.⁴⁹

**

Qualiter autem finaliter euersa fuerit, non satis perspicuum est. Nos uero, ut in precedentibus, partim scripta, partim relata, partim opinionem sequentes, conemur exponere. - »A kako je konačno razorena (sc. Salona) nije dosta jasno. Mi ćemo pak, kao i u prethodnom, pokušati to izložiti slijedeći dijelom ono što je o tome zapisano, dijelom ono što se o tome priča, dijelom ono kako mislimo da je bilo.«⁵⁰

Oblikovanje historiografskih kriterija Tome Arhidakona eksplicirano je u gornjoj rečenici. Ona se upravo

odnosi na pad i propast Salone, kataklizmički događaj kojemu je Arhidakon posvetio čitavo VII. poglavlje svoje kronike. Signifikantno je što se naš kroničar baš na ovome mjestu izriekom opet ograđuje od teksta koji nudi. Prije toga je nešto slično, ne baš sasvim isto, učinio u I. poglavlju *De Dalmatia*, unutar mita o Kadmu, gdje se pažljivim iščitavanjem vrlo jasno razotkrivaju slojevi građenja Tomine naracije i njegova trojaka metoda iščitavanja, raspitivanja i domišljanja: »pjesnici u pričama kažu«, »sve do danas zadržalo se mišljenje«, »zbog toga se govorilo«, »također se može pročitati«, »povijest kaže« itd.⁵¹ Dok u poglavlju o kraju Salone kao da ponovno osjeća nesigurnost u baratanju materijalom koji mu stoji na raspolaganju te ponovljenu potrebu za legitimacijom svoje metodologije s jedne i ogradom od njenih tumačenja s druge strane. Plural koji koristi, *ut in precedentibus* – »kao i u prethodnom«, odnosi se na poglavlja – *in precedentibus capitulis*.⁵² Dakle, jednostavno će ponoviti postupak kojim je verificirao sve svoje prethodno izlaganje, uzdajući se u njegovu stabilnost i pouzdanost tako donesenih zaključaka. Tek će oni – zbog nedostatka vrela – biti manje vjerojatni od doprijašnjih, što je i sam osjetio. Otud ona ograda.

Nedostatak vrela o kojemu je riječ vrlo se lijepo vidi u komparaciji ovoga s prethodnim poglavljem *De Maximo Scismatico*, koje je izgrađeno oko obilne korespondencije pape Grgura Velikoga s istočnojadranskim crkvenim i svjetovnim uglednicima, koja je Tomi bila dostupna. U njem se on mogao smireno osloniti na ta vrela, gradeći oko njih svoj konstrukt. No, već nakon prvoga čitanja poglavlja o Saloni, vidljivo je kako su komponente *relata* i, osobito, *opinio* prevladale nad *scripta*. Izvornih dokumenata o propasti Salone nije bilo, pa sam razvoj događaja *non satis perspicuum est*. Ovo je signal da će se kroničar u Tomi povući pred spekulatomom, da će se prepustiti retorici općih mjesta te da će u njegovoj naraciji u-

48 E. Marin 1994, str. 81-82.

49 V. Delonga 2001, str. 68. Usp. također R. Katičić <1988>; Katičić 1992; E. Marin 1994, str. 81-82.

50 HS c. VII, p. 30. Za potrebe ovoga rada iznimno koristim prijevod R. Katičića. Mjerodavni prijevod glasi: »Kako je pak došlo do konačne propasti, nije sasvim jasno. Mi ćemo, kao i u dosadašnjem izlaganju, pokušati izložiti dijelom ono što je napisano, dijelom ono što je došlo predajom a dijelom slijedeći mišljenja drugih«.

51 HS c. I, p. 4-7: *secundum poetarum fabulas..., usque hodie opinio est..., ob hanc causam populi dicebantur..., legitur quod..., secundum ystoriam...* Usp. N. Ivić 1992, str. 81 i d.

52 N. Klaić 1979, str. 177.

slijediti tekst za povjesnika vrijedan tek nevelike pažnje, koji ne nudi uporištâ provjerljivih u drugim izvorima.⁵³ Velikim dijelom poglavlje *Qualiter Salona capta est* i jest takvo, što se ponajbolje egzemplificira s *loci communes* iz Homera i Herodota kojima je obogaćeno.

No, unutar svete bogate i razvedene ahistorijske topike može se ući u trag vrlo starome vrelu kojim se Toma služio i kojega se usko držao pri vlastitoj rekonstrukciji zbivanja. Odavno je primijećeno kako se *Historia Salonitana* i *Ljetopis Popa Dukljanina* podudaraju u naraciji o Gotima u Dalmaciji, osvajačima provincije koji pod vodstvom Totile zauzimaju i razaraju Salonu, da bi ih, onako trijumfirajuće, Totila potom poveo u osvajanje Apeninskoga poluotoka. Moglo bi se pomisliti kako se Arhiđakon pri sastavljanju svoje kronike služio upravo *Ljetopisom Popa Dukljanina* (u Tomino vrijeme Dukljaninov je *ljetopis* bio barem već jedno stoljeće star) te iz njega napabirčio podatke o Totili i drugo, uklopivši sve naknadno u vlastitu viziju. Međutim, kvaliteta sadržaja pisane predaje o ovim događajima u obliku u kakvom je zabilježena u *Ljetopisu Popa Dukljanina* u mnogočemu je inferiorna Tominu tekstu.⁵⁴ Sadrži brojne nepreciznosti, deformacije i kontradikcije. Kod Tome je, pak, sve izlaganje i izričajem i logičkim slijedom vrlo čisto (mada ne bez kontroverzi, o čemu niže!), mada bi se očekivalo obrnuto, pa *Ljetopis Popa Dukljanina* kao Tomino vrelo u ovom slučaju ne dolazi u obzir.

Vjerojatnije su se oba ljetopisca, svaki u svom stoljeću, služila starijim vrelom koje je imalo jednako ishodište, tek što je Dukljanin crpio iz mlađe njegove redakcije s već uvelike korumpiranim podacima, dok je Arhiđakon imao u rukama bolje tradiran, stariji primjerak prijepisa originalnoga zapisa. Ono je sadržavalo anakronističko povezivanje triju neistovremenih povijesnih događaja: Teodorikova pohoda u Italiju kojim je osnovano Ostrogotsko kraljevstvo, bizantsko-ostrogotskoga rata (osobito ostrogotske vojne operacije oko Salone) te avarsko-slavenske invazije i zauzimanja istočnojadranskih

zemalja, koja je za ove zemlje označila kraj staroga svijeta.⁵⁵ Još je Franjo Rački upozorio da se s obzirom na vrijeme pada Salone Tomino pričanje podudara s istinom, kada je postavio pad grada u period nakon smrti nadbiskupa Maksima. Račkijeva opaska je primjerna jer ocrtava sumu problema preuzimanja izvora kod Tome i Popa Dukljanina: pošto je, iscrpljivanjem Grgurove korespondencije, prvorazrednih vrela nestalo, kroničar se okreće drugima što su mu dostupna, uklapajući događaje o kojima govore u kronološku prazninu koju su za sobom ostavila prethodna vrela. Tako se dogodilo da se istočnojadranske operacije Ostrogota i Totile nađu na početku VII. stoljeća, umjesto u prvoj polovini VI., kamo pripadaju. U ahistorijskom svjetonazoru kompiliranje izvora je često nekritičko, nesigurno, selektivno ili proizvoljno. Rezultat je, između ostaloga, anakronizam.

Vrijeme postanka tog zajedničkog vrela ne da se na razini današnjih znanstvenih spoznaja preciznije odrediti. Ono je svakako starije od Dukljaninova ljetopisa, budući da u njegovo vrijeme cirkulira jedna već vrlo kasna i iskvarena redakcija. Dade mu se, ipak, utvrditi *terminus ante quem non*: Konstantin VII. Porfirogenet u *De Administrando Imperio* barata još vrlo pouzdanim podacima o slavenskom zauzimanju Salone, bez trunke gotske komponente. Kod cara-pisca nema onoga anakronizma, kao ni tradicije o Gotima. Kako je generalno utvrđeno da se Porfirogenetovi zapisi oslanjaju na podatke s terena koji, sakupljeni u knjizi oko godine 949., odražavaju stanje još iz posljednjega dijela IX. stoljeća, teško da tradicija sadržana u onom vrelu iz kojega su crpili Arhiđakon i Dukljanin može biti starija od tih pedesetak godina.⁵⁶ Potraga za tim izvorom pokazala se neuspješna: očekivalo bi ga se u nekom povijesnom djelu zapadne provenijencije, što se bavi prošlošću Gota. No, ni kod Jordanesa (*Getica*) ni kod Pavla Đakona (*Historia Langobardorum*) nema ničega ni izdaleka sličnog.⁵⁷ Datacija mu se, možda, može približe

53 Usp. I. Goldstein 1992, str. 87 (s kritikom L. Katić 1952), 89-111, 1995, str. 115-121; R. Katičić 1998, str. 254-255.

54 R. Katičić <1988>, str. 19-20.

55 R. Katičić <1988>, str. 19.

56 R. Katičić <1988>, str. 20.

57 N. Ivić 1992, str. 85 i bilj. 8. Autor svjedoči da ni u seriji *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum* nema navoda koji bi se makar izdaleka dao razlučiti kao predložak za ovaj Tomini. Problem uočava i I. Goldstein 1992, str. 83. Osim DAI i HS, o »padu« Salone zapravo uopće nema pisanih izvora, a oni arheološki su diskutabilni.

utvrditi samo u svjetlu jedinoga drugog spomena Gota u ovom kontekstu, u jednom (od mnogobrojnih) životu sv. Dujma, pripisu u jednom splitskom brevijaru kojega je objavio Farlati.⁵⁸ O dataciji, pak, ove svečeve biografije postoje različita mišljenja: Ferdo Šišić ju je smještao najkasnije u svršetak X. stoljeća, dok je sâm Farlati u njoj vidio upravo onu glasovitu Dujmovu *vitū* što ju je na traženje nadbiskupa Lovre u drugoj polovini XI. stoljeća sastavio Adam Parižanin zajedno s drugim pasijama Dujma i Anastazija »koje su u davnini bile napisane neuglednim jezikom« i metričkim dotjerivanjem himni o svecu.⁵⁹

Adamovo i Lovrino vrijeme doista se lijepo usklađuje s ovim izoliranim spomenom Gota, jer kronološki sasvim odgovara pretpostavljenom vremenu nastanka vrela o koje su se u svom kazivanju o Gotima upirali Toma Arhidakon i Pop Dukljanin. Druga polovina XI. stoljeća dovoljno je udaljena i od Porfirogenetove knjige i od Dukljaninova ljetopisa da bi jedan tekst nastao tijekom nje mogao predstavljati kariku u razvoju između prvoga i drugoga. Vrijeme u kojem je sjećanje na realije avarsko-slavenskoga osvojenja - koje je na ovim prostorima još zatekao Porfirogenetov informator - izbljedito, istovremeno je vrijeme gregorijanske reforme (upravo joj je nadbiskup Lovre jedan od istaknutih eksponenata), trenutak u kojem je bilo više nego oportuno poistovjetiti suvremene nepoćudne popove-glagoljaše s Gotima, nositeljima kužne arijanske hereze.⁶⁰

Istovremeno, iz Tomina kazivanja proizlazi da je Totila samo djelomice (*ex parte*) opustošio salonitanski grad, dok su ga nakon određenoga vremena dokrajčili Slaveni, predstavnici sedam-osam plemenitih rodova koje je Totila sa sobom doveo iz Poljske. Pojam *euersio* diferencijalno se određuje spram ranijega *destructio*.⁶¹ Drugi je konačan, kataklizmičan i usudben, prvi tek parcijalan, privremen. Spomenuti slavenski rodovi od svoga zapovjednika

Totile su zatražili i dobili u posjed zemlju Hrvatsku (*terram Chroatie (...) petierunt et optinuerunt eam a duce suo*).⁶² Zaostavši za Totilom nakon njegova odlaska za Italiju, utvrdili su sebi ovdje stalna boravišta, podvrgnuli starosjedilačko stanovništvo svojoj dominaciji, organizirali neki oblik države, da bi tek na kraju toga procesa krenuli u zauzimanje dalmatinske metropole (moglo bi se slikovito reći da kod Tome epihorsko stanovništvo »Kureti« funkcionira kao supstrat, Goti kao adstrat, a Slaveni kao superstrat; kasnije zajedničko ime *Chroate* je tek pocaklina). Ova je u međuvremenu uvelike regredirala na svim razinama (*iam erat collapsa*).⁶³ Između prve, djelomične pohare Salone (Goti i Totila), *destructio*, i druge, konačne (slavenski rodovi), *uastatio, euersio*, postoje dakle kod Tome značajni vremenski hijati. Oni odaju njegovo poznavanje i pokušaje usklađivanja dvaju proturječnih vrela, među kojima je jedno raspolagalo mutnom predajom o ranijem, gotskom zauzimanju grada, a drugo predajom proizašlom iz slavenske rodovske tradicije. Potonja tradicija, odnosno potonje vrelo, »slavenska« varijanta bijaše pristupačno i caru-piscu, tj. njegovu jadranskom informatoru iz prve polovine X. stoljeća (s refleksima druge polovine IX. stoljeća). Do splitskoga arhidakona stiglo je već kontaminirano »gotskom« varijantom unutar jedinstvenoga vrela, ili je povezivanje dvaju neistovremenih događaja plod Tomina domišljanja nad dvama izvorima koje je pokušavao konkordirati. Budući da je u X. stoljeću ona varijanta koja uvažava slavensku rodovsku tradiciju još uvijek bila tradirana u čistom obliku (DAI), Radoslav Katičić ju drži starijom od gotske predaje.⁶⁴ U svakom je slučaju riječ o »jednom od najstarijih zapisa splitske crkve«, iz kojeg su crpili i Konstantin Porfirogenet i Toma Arhidakon.⁶⁵ Vjerojatno su ga obojica pronašli u pisanoj predaji bizantskoga Splita, gdje se čuvao najkasnije od druge polovine IX. stoljeća.

58 D. Farlati 1751, str. 419.

59 HS. c. XVI, p. 68, 70.

60 R. Katičić <1988>, str. 21-23.

61 N. Ivić 1992, str. 85. Ovako i Katičić u svim svojim studijama o problemu.

62 HS. c. VII, p. 32.

63 HS. c. VII, p. 32.

64 R. Katičić <1988>, str. 24-26.

65 R. Katičić <1988>, str. 25. Usp. također: N. Ivić 1992, str. 81-100; M. Matijević-Sokol 2002, str. 233-241.

Ferdo Šišić pretpostavljao je da godinu pada grada treba staviti neposredno nakon spomenutoga posljednjeg datiranog natpisa, oko 614., što su prihvatili brojni povjesničari.⁶⁶ U kasnije doba u historiografiji su se najčešće spominjale godine 614. i 641., dakako tek kao okvirni datumi. Danas, međutim, sve više prevladava mišljenje kako se spomenuti događaj odigrao oko godine 625. ili 626., u predvečerje neuspješne avarsko-slavenske opsade Konstantinopola, koja je označila početak Heraklijeve *reconquiste* i kraj avarsko-slavenskoga savezništva. Navedena datacija skladno se uklapa u vrijeme između 612. i 641., u koje ju implicitno smješta Toma, a ujedno odgovara tvrdnjama Konstantina Porfirogeneta o Heraklijevoj ulozi u uvođenju reda u istočnojadranske carske provincije.⁶⁷ Tom smo se godinom, dakle, vjerojatno u najvećoj mogućoj mjeri približili povijesnoj istini. Pitanje samoga načina pada i napuštanja Salone mnogo je kompleksnije. Postoje jednakovrijedni argumenti u prilog postupnoj degeneraciji gradskoga života, ali i tradicionalnom tumačenju o prijekom uništenju grada u jednom mahu.⁶⁸ Rješenje se vjerojatno može naći negdje na pola puta između tih dvaju suprotstavljenih gledišta: Salona je polagano odumirala još od godine 582., prešavši točku bez povratka oko 602., nakon uvođenja Fokine strahovlade; smrtni udarac zadala joj je provala Slavena i/ili Avara 625./626. Nakon te godine doista nije moglo više biti riječi o bilo kakvom ponovnom naseljavanju nesigurne Salone, budući da je ona kao administrativna metropola već poodavno zamrle provincije zapravo prestala funkcionirati. Time se donekle može objasniti

nevoljkost odbjegloga stanovništva da ponovno naseli razrušeni grad.

No, polagana retardacija urbanoga prostora u prethodnim desetljećima urodila je plodom već u bliskoj budućnosti: postupno preseljavanje stanovništva, kako viših slojeva tako i prostoga puka, u bolje utvrđene zbjegove na obali i otocima stvorilo je preduvjete nastavku urbanoga postojanja Salone u budućem Splitu. Ta su nastojanja apogej dosegnula obnovom salonitanske nadbiskupije u Splitu u VII. stoljeću.⁶⁹

U tom je smislu ilustrativan jedan primjer s Visa, gdje je dokumentirano »dugo trajanje« jedne zoomorfne brončane fibule, tokom korištenja barem jednom reparirane. S obzirom da ona tipološki pripada salonitanskoj radionici iz druge polovine VI. i prve polovine VII. stoljeća,⁷⁰ čini se da ovaj primjer vrlo zorno pokazuje procese i krajnje domete onih dvaju stoljeća (na koje se vjerojatno najbolje može primijeniti Prelogova teza o »pasivnoj negaciji antike«),⁷¹ posredno, možda, potkrepljujući i navode Tome Arhidakona o disperziji salonitanskih izbjeglica po srednjodalmatinskim otocima.⁷² U tom kontekstu nije nezanimljiv ni nalaz zlatnog novca cara Leoncija (695. - 698.) na istom otoku,⁷³ koji funkcionira poput numizmatičkog pandana (doduše generaciju starijega) spomenu jednako kratkovjekoga vladara Teodozija III. (715. - 717.) u jednom zapisu koji potječe iz ostavštine »oca hrvatske historiografije«, povjesnika Ivana Lučića-Luciusa (1604. - 1679.). Bilješka postoji u dvije verzije: jednu je objavio Daniele Farlati u četvrtom svesku *Illyricum sacrum*, dok se druga čuva u rukopisu u Naučnoj biblioteci u Zadru (*Codex Lucianus*).

66 E. Dyggve 1989, str. 40.

67 N. Budak 1994, str. 81; N. Budak 1996, str. 128. Za točnost datacije značajno je spominjanje posljednjega salonitanskog nadbiskupa Teodora u *Historia Salonitana Maior*. Važnost tog argumenta rasvijetlio je N. Jakšić 1985, koji je rekonstruirao posljednje dane zadnjega salonitanskog nadbiskupa Teodora.

68 N. Budak 1994, str. 82, 1996, str. 128 priklanja se Tominoj tvrdnji o opsadi i osvojenju grada nakon koje na teritoriju Salone nije opstao kontinuitet života ni u kakvom obliku; naglašava iznenađujuću preciznost Tominih podataka. Ugledni romanist Petar Skok analizom salonitanskoga toponomastičkog materijala zaključuje da Hrvati u Solinu nisu našli ni traga romanskim naseljima, što se očituje u potpunom nedostatku stare nomenklature – P. Skok 1952, str. 55-56. Usp. suprotno gledište: N. Klaić 1971, str. 24; M. Suić 1988; I. Goldstein 1992, str. 83-94; Goldstein 1995, str. 115-129. N. Budak 1994, str. 12-13 ipak naglašava da život u Saloni nastavljen u osiromašenom obliku i nakon prve četvrtine VII. stoljeća. Slično i T. Raukar 1997, 504.

69 Veoma iscrpan pregled ove problematike dao je S. Gunjača 1973, str. 35-68, 77-234. Gunjačini su historiografski pogledi, međutim, opterećeni premisom o HSM kao konceptu i HS kao definitivnoj redakciji kronike Tome Arhidakona te njegove – nerijetko vrlo vrijedne i sasvim prihvatljive rezultate – treba vrednovati iz te perspektive.

70 Z. Vinski <1974>, str. 18-19, T. X, sl. 14.

71 M. Prelog 1954. Usp. također M. Jurković 1988-1989.

72 F. Buškariol <2000>, str. 235 i 252, sl. 4. Osobito zanimljiv aspekt te problematike analizira R. Bužančić 1996 i 2003.

73 F. Buškariol <2000>, str. 234, bilj. 6, 251, sl. 2. Novac je vjerojatno s Visa.

Taj kratki memorijalni zapis do Luciusa je došao u pisanoj zaostavštini njegova istoimenog prastrica. Kronološke odrednice sadržane u tekstu jasne su i jednoznačne; međusobno se potkrepljuju: spomen cara Teodozija te nekoga, poimence nepoznatog, komesa, unuka Velikoga Severa, fiksira događaj o kojem je riječ čvrsto na početak VIII. stoljeća, između 715. i 717., za kratke vladavine bizantskoga cara Teodozija III., jedinoga vladara toga imena kojega je moguće smjestiti generaciju-dvije nakon vijeka Velikoga Severa. Potonji je glasoviti salonitanski patricij - poznat iz kronike *Historia Salonitana* - koji je, prema tradiciji, predvodio doseljenje Salonitanaca u Dioklecijanovu palaču sredinom VII. stoljeća. O vjerodostojnosti ove note mnogo se raspravljalo, ali bez uspjeha. Terminologija, prozopografija (imena zidara analizirao je Radoslav Katičić) i opći izričaj govorili bi, uz kronologiju, u prilog autenticitetu zapisa. Time bi se on otkrio kao važan povijesni izvor, osvjetljavajući – čak vrlo reljefno - inače slabo dokumentirano razdoblje »mračnih stoljeća« u našim stranama. S druge strane, izrazito kasna rukopisna predaja i pojedini sumnjivi unutarnji elementi (»neka« kronika u kojoj je, navodno, nađen) opravdano - kako ističe Željko Rapanić - dovode u pitanje njegovu iskoristivost. Posebno se zazornim čini spomen, u jednoj inačici teksta, grada Salone kao mjesta otkud su pozvani graditelji crkve, dok u drugoj verziji umjesto *Salona* stoji *salina* - solana! Vjerojatno je riječ o novovjekovnoj mistifikaciji, »korekciji« prvotnoga spomena solane u ime antičkoga velegrada, koje na prvi pogled doista i djeluje logičnije. Ipak, Željko Rapanić s pravom postavlja pitanje smijemo li ovu pretpostavku uvažiti bez valjana razloga; a ako i smijemo, tko bi bili ti majstori-zidari koji bi početkom VIII. stoljeća dolazili iz odavno napuštena grada?⁷⁴

I bez neprijepornih pokazatelja, za proces traženja utočišta na otocima je simptomatično što je, primjerice, skupni nalaz novca koji su emitirali Heraklije i nasljednici iz njegove dinastije do potkraj VII. stoljeća iz Nerežišća na Braču čak i samo parcijalno dao sadržajno

i kronološki vrlo bogate rezultate,⁷⁵ dok naprotiv Numizmatička zbirka Arheološkoga muzeja u Splitu za čitavo sedamdesetogodišnje razdoblje od Heraklija do utrnuća njegove dinastije raspolaže s tek tucet kovanica. S ovim je direktno vezan fenomen potpunoga izostanka monetarne cirkulacije na području Salone nakon Heraklijeva vremena, što je (ne odbacujući ipak mogućnost i mlađih nalaza) svakako indikativno i može se u svjetlosti otočkih numizmatičkih nalaza objasniti tezaurizacijom materijalnih vrijednosti u atmosferi straha unutar pojedinih zbjegova kopnenoga stanovništva.

Nositelji kontinuiteta raspoznaju se u starosjedilačkom stanovništvu, a njegova svjedočanstva u naseobinskom i kulturnom »dugom trajanju«, s kojim je usko povezana hagioforna i toponimna onomastika. Neprekinutost života u VII. i VIII. stoljeću, kao važna karika između ranokršćanskoga i predromaničkoga razdoblja na ovom prostoru, ponajviše se očituje upravo održavanjem kulturnih funkcija u bogoslužnim prostorima ranokršćanskoga postanka, njihovim naslovnici i s njima povezanim sanktoremima. Ta svjedočanstva jasno govore o stalnosti boravka i, uvijek na jednakim, za život pogodnim mjestima, rasporeda stanovništva otprije privedenoga kršćanskom misteriju. Tu ni slavensko doseljenje nije moglo na bitno nov i kvalitativno drugačiji način poremetiti ranije utvrđene odnose. Preslojavanje pučanstva neumitno se, čak i u vrlo povišenim neprijateljskim tenzijama, oslonilo na zatečenu autarkičnu organizaciju, preuzevši barem djelomice postojeće gospodarske, a onda i političke odnose. Susreti i prožimanja zacijelo su od samoga početka kao zajedničku polazišnu bazu imali ekonomiku, pri čemu je interferencija bila dvosmjerna (mada možda nešto izraženija na račun došljakâ), što vrlo lijepo pokazuju grobni nalazi.

Druge elemente kontinuiteta u spomeničkoj baštini uočio je Tonči Burić,⁷⁶ a unutar pisane predaje Radoslav Katičić.⁷⁷

74 Ž. Rapanić 1998, str. 52.

75 I. Marović 1991, str. 63, 65 gdje je i odgovarajuća starija literatura.

76 T. Burić 1992.

77 Usp. R. Katičić <1988> i R. Katičić 1992.

Sve učestalijim istraživanjima kompleksa kontinuiteta pridružio je Tonči Burić svoja proučavanja skupine ranosrednjovjekovne plastike s lokaliteta Stombrate (Sv. Marta u Bijaćima).⁷⁸ Doprije neuočena, veoma heterogena a ipak očigledno jedinstvena skupina dijeli zajedničke karakteristike s plastikom iz Gale, Trilja, Trogira, Solina i Crkvine u Biskupiji kod Knina. Stilski odudara od ranokršćanske skulpture te od one zrele predromanike, što je navelo Burića da joj potraži kronološku pozadinu u VII. stoljeću. Nadovezujući se na zaključke Ejnara Dyggvea, Rudolfa Eggera i Ivanke Nikolajević o salonitanskoj *Notphase* u prvoj polovini toga stoljeća, u kojoj je metropola perzistirala, začahurena, barem dijelom svojih funkcija, Burić je »Notphase« povezao s istraživanjima Tomislava Marasovića i Mate Zekana te Radoslava Bužančića koja su u Splitu i na Braču razotkrila najraniji horizont ranosrednjovjekovnoga graditeljstva, tipološki usko vezan uz salonitansku tradiciju. Kako gornja granica prestanka postojanja *Notphase* uopće i nije definirana, autor joj pretpostavlja nastavak u drugoj polovini VII. stoljeća, oslanjajući se na rezultate spomenutih istraživača i objašnjavajući ga kontinuiranom prisutnošću bizantske vlasti u obalnim središtima. Iako heterogena, skulptura o kojoj je riječ očito proizlazi iz aktivnosti skupine majstora koja stvara u istom vremenu i na istom prostoru; disperzijom je ograničena upravo na salonitansku dijecezu, pa prema mišljenju Tonča Burića odražava realne mogućnosti metropolije u prvoj polovini VII. stoljeća, zadnju fazu izživljena ranokršćanskoga umjetničkog stvaralaštva. U pojedinim stilskim rješenjima odnosno kompozicijama ove skupine Burić zamjećuje naznake budućega razvoja, genezu predromanike: tako će (1) križ od ljljana kao i (2) križ s palmetama pod vodoravnom hastom i rozetama nad njom postati jednim od najomiljenijih rješenja zrele predromanike, s posrednicima upravo, između ostaloga, u splitskom krugu VIII. stoljeća (kojeg je definirao Željko Rapanić). Dakle, Burić predlaže direktnu vezu salonitanskoga kasnoantičkog te splitskoga i trogirskoga ranosrednjovjekovnog

klesarstva, koja je na drugim poljima već potvrđena.⁷⁹ Presudan je, dakako, trenutak prijenosa crkvenoga središta. Nositelji te tradicije, »posljednji salonitanski klesari«, u stoljećima koja su dolazila raskrivaju se u Splitu i Trogiru kao generatori budućega stila, što je od izuzetne važnosti za proučavanje starije ranosrednjovjekovne povijesti tih gradova.

Eventualni prigovor Burićevim zaključcima mogao bi se, možda, naći u činjenici što su primjeri ovakve skulpture registrirani isključivo u pagusu, dok u metropoli nisu zabilježeni. A trebalo bi ih očekivati ukoliko je doista riječ o jednoj radionici koja - što je nedvojbeno - sazrijeva unutar radijusa utjecaja glavnoga grada provincije. S druge strane, osobitosti plastičke forme ove grupe upadljivo su inovativne (upravo su te inovacije zametci geneze budućega »splitsko-trogirskog predromaničkog kruga«), što je karakteristika koju je teško pomiriti s, bez sumnje kriznom, atmosferom u kojoj nastaje. Postojanje, pak, proizvoda radionice isključivo u pagusu teško je objasniti samo procesom deurbanizacije.⁸⁰ Stoga bi možda ovu grupu spomenika zasad radije trebalo razmatrati unutar vremenskih odsječaka ranijega VIII. stoljeća,⁸¹ dakako odjelito od aktivnosti klesarâ koje je u Splitu krajem toga stoljeća utvrdio Željko Rapanić; možda kao jednoga od njihovih prethodnika. Bez obzira na moguće korekcije u dataciji, nositelji tradicija ovakvoga klesarskog načina nesumnjivi su nasljedovatelji salonitanskih kasnoantičkih radionica, te ih kao zametak budućega razvoja unose u repertoar ranosrednjovjekovnih gradskih lapicida.

Pitanje kontinuiteta naseljenosti otvara problem (kasno)antičkoga kontinuiteta. Sudbine primorskih gradova u suton kasne antike i osvit ranoga srednjeg vijeka bijahu različite. Duboka politička, ekonomska, društvena i demografska kriza za premnoga je gradska i ruralna naselja bila kobna. No, uz more smještena naselja uspješno su joj se othrvale manje-više sva, što su imala zahvaliti morskim komunikacijama sa središnjicom i s punktovima stabilnijega i nepoljuljanoga kontinuiteta na suprotnoj obali i drugdje. Kako veli car-pisac: »More im je

78 T. Burić 1993, str. 180-188.

79 Usp. R. Katičić <1988> i R. Katičić 1992.

80 T. Burić 1993, str. 181, 183-184.

81 A. Milošević 2003.

omogućavalo da žive«. (*Generaliter*, stari gradovi kojima nije pošao za rukom pomak prema obali ili otocima, ili se integrirati u bizantsku pomorsku magistralu – iščezli su, poput Argyruntuma, Ortope, Vegija, Lopsike...) Čak i kada su se »ruralizirala« (neprimjeren izraz),⁸² temeljne antičke osobine sačuvale su u prežiticima urbanističke matrice i održanom romanskom imenu (npr. *Aenona* → Nin).⁸³ I kada se radilo o translaciji na novu, pogodniju lokaciju - kao kod Epidaura i Salone - te su lokacije zapravo stare, strukturirane na mjestima antičkih i kasnoantičkih naseobina koje su novima dale i ime. Kontinuitet se, dakle, većinom nije ugasio, što je bilo zalogom budućega, ranosrednjovjekovnoga razvoja.

Riječju, na nekim mjestima, u prvom redu obalnim gradovima, život je tekao bez prekida od VI. do IX. stoljeća, od posljednjega homogenog i univerzalnog stila Justinijanova horizonta do punoga cvata predromaničke. Život je kontinuirao - dakako, u smanjenu opsegu - ne samo u smislu Prelogove teze o »pasivnoj negaciji antike«, nego i u smislu baštinjenja mnogih ekskluzivno gradskih funkcija u njihovoj ukupnosti. Paralelno s ovim, bizantska pomorska magistrala funkcionirala je kao mostobran kršćanstva, ali i mostobran kasnorimske i paleobizantske civilizacije, diferencijalno određene - barem do u IX. stoljeće - spram »barbarske« unutrašnjosti. Maritimna komunikacija je u oba svoja smjera - uzduž i poprijeko jadranskoga bazena - oplodivala kulturni pejzaž, ostvarujući se u dodiru s domaćim umjetničkim implementima utjelovljenima u lokalnoj radioničkoj tradiciji koja nikad nije zamrla. U formativnom razdoblju predromaničke umjetnosti presudna je bila uloga upravo ovakvih radionica, koje su u početku cirkulacijom uzoraka, a potom i na druge načine, potaknuli razvoj predromaničke u susjednim sklavinijama.

Kada govorimo o urbanizmu istočnojadranskih gradova najranijega ranosrednjovjekovnog razdoblja, vrijedi opetovati misao da »nijedan grad na hrvatskom povijesnom prostoru nema jasnu sliku strukturalnih i fizičkih promjena nastalih za Justinijanove rekonkviste i u stoljeću prvih suburbanih konsolidacija Slavena«. ⁸⁴ Uistinu, nakon posljednjih usklađenijih i ravnomjernijih, dirigitiranih urbanističkih poteza Justinijanova razdoblja - kada se, primjerice, obnavljaju i utvrđuju zidine (Salona), osuvremenjuju ili iznova grade svetišta (uz Salonu, u Parentiju, Poli, Jaderu), sve s legislativnom ovjerom - preobrazba postojećih i dislokacija nedovoljno prikladno smještenih naselja početkom VII. stoljeća nije nam ostavila suvislijih materijalnih tragova kojima bismo mogli raslojiti stratigrafiju i rekonstruirati proces urbanističke prilagodbe (i, gdjegdje, urbanističke inovacije) novom vremenu i/ili novom položaju. Dok se taj proces još može koliko-toliko razaznati u gradovima koji tijekom Seobe naroda nisu promijenili položaj, zadržavši pritom izvornu urbanu planimetriju (Tragurij, pa opet Parentij, Pola, Jader), nije ga najlakše rasplesti u slučajevima gradova poput Splita, koji je kao »Nova Salona« odigrao ulogu simetričnu onoj Grada naspram Akvileje (ili Torcella naspram Altina) nekoliko dekada ranije.⁸⁵

Neke konstante ipak je moguće relativno pouzdano iznijeti. Prije svega, o planskom urbanizmu Bizanta na istočnom Jadranu početkom VII. stoljeća vjerojatno nema opravdanja govoriti. Osobito u slučaju Splita. Ako bi se i moglo pretpostaviti kakvu usklađeniju i sustavniju akciju urbanističkoga oblikovanja postojećih naseobinskih struktura uz obalu, onih u spomenutom pomorskom limesu, teško da bi se na išta sličnoga moglo pomišljati u slučajevima poput Splita ili Dubrovnika, naselja nastalih zbijanjem unutar i oko doprijašnjega »kastroma«, sada

82 Vidi produbljeniju raščlambu u N. Maraković – T. Turković 2006.

83 Šire o problemu: B. Migotti 1992; I. Babić 1996; N. Cambi 1999. Drugdje suvremenici svjedoče o potpunom nestanku gradskih atributa prema standardima toga vremena, npr. sv. Ambrozije u Emiliji vidi *semirutarum urbium cadavera*. Usp. G. Cantino Wataghin 2004, str. 104-105.

84 Z. Karač 1998, str. 959.

85 C. La Rocca 2005, str. 288-289, 299 opisuje »migracijske mitove« koji su kasnije bili manje-više automatizmom ugrađeni u historiografske konstrukte. Tako su dvije temeljne matrice kontinuiteta bijeg pred Atilinim Hunima u V. stoljeću i kasnije bijeg pred Langobardima, koji ih u mitu zamjenjuju. Mit jamči kontinuitet irealnim pogledom na nastanak novih obalnih središta, usklađujući i uravnujući njihov ipak različit i specifičan razvoj prema zamišljenom cilju. Koliko takvi konstrukti ne odgovaraju istini pokazuje primjer Concordije, gdje langobardska prisutnost uopće nije inicirala migraciju bilo naroda bilo crkvenih struktura.

ugrađenih u *limes maritimus byzantinus*, kao i u sistem refugijâ za okolna bedemima neutvrđena ruralna naselja. No, pojavljivanje suburbanih naselja funkcionalno vezanih uz postojeće utvrđene strukture ni po čemu se ne može svesti pod objedinjujući pojam »urbanizacije«, osobito ne one s iole distinktivnim bizantskim pečatom. Takvi kompleksi proizlaze iz funkcije vremena u kojemu se nalaze, izražavajući urbanističke elemente možda samo u općem dojamu. Tu su terminološka razmatranja u literaturi ostala vrlo nejasna, jer se – čak i kada se (vrlo rijetko) pokušavalo preciznije definirati što bi to točno bio bizantski grad na ovim prostorima – ponajčešće utvrđivala samo vrlo mutna razlika između naseljâ šestoga i sedmoga stoljeća, u čemu je upravo sukus problema.⁸⁶ Kastriacija i formiranje suburbanih habitata generička su forma i ne treba ih miješati s planskom urbanizacijom ili njezinim pretpostavljenim derivatima iz bizantske graditeljske matice.

Napose nakon numizmatičkih nalaza Ivana Marovića vidi se da je ekonomska aktivnost grada trajala bar do sredine VII. stoljeća, pa neki vide propast Salone kao dugu i postupnu.⁸⁷ Ali ovi nalazi daju samo približan datum, jer se mora uzeti u obzir ekonomsko-fiskalna kriza Carstva i povratak na razmjenu naturalnih dobara, zbog čega novac inače pomalo nestaje. Emigracija iz Salone u Dioklecijanovu palaču ne znači nužno nagli prekid života grada i njegovo potpuno napuštanje. Vjerojatno su neko vrijeme oba grada supostojala, za što ima niz analogija. Salonu je prvo napustila društvena elita, a biskupov je odlazak bio logična posljedica. Legitimitet Splita kao nasljednika dalmatinske metropole potvrđen je carskim pismom (*sacrum rescriptum dominorum principum*), čija je svrha bila da potvrdi važnost novoga grada i stvori strateški važnu točku na istočnojadranskoj trgovačkoj ruti, funkcionalnoj unutar administrativnih i fiskalnih reformi Carstva. Tako bi jedno od logičnih objašnjenja transfera pučanstva bila carska politika evakuacije, zbog nemogućnosti ratovanja

na dva fronta odjednom.⁸⁸ U mutnom vremenu prvih dekada VII. stoljeća vidimo, doduše, i povod i potrebu za radikalnim urbanističkim preinakama perijadranskih urbanih cjelina u skladu s potrebama novoga vremena, ali ne i mogućnosti za sustavno provođenje takve jedne objedinjene akcije koja bi na makro i mikrorazini provela jedinstven i kvalitativno nov program upravljan iz središta države te usklađen s urbanističkim normama razvijenim u suvremenim traktatima. Ako je državno upravljane akcije uoči i neposredno nakon avarsko-slavenske invazije i bilo, ona se po svemu sudeći zadovoljila rekonstrukcijom stanovništva uzduž obalnih punktova i davanjem općih smjernica, dok bi urbanistička regulacija takvoga poteza – mada bi ju se očekivalo kao njegovu logičnu posljedicu – tražila od ionako već prenapregnutoga Carstva, distraktiranoga na drugim stranama, da smogne snage za dodatni logistički i financijski napor u provinciji koja je u suvremenim političkim prioritetima Bizanta (u situaciji kada je prednost nedvosmisleno dana perzijskoj fronti) uistinu funkcionirala kao *ultima Thule*. Niti bi ovakvo zaključivanje pronašlo uporišta u materijalnim tragovima heraklijevske epohe u jadranskim gradovima. »Novi urbanizam« je dakle postojao samo na jednoj vrlo uopćenoj makrorazini, dok su pojedini zahvati u gradske segmente i njihove organičke veze sa susjednim područjima prepušteni mjesnim zajednicama, kao uostalom i čitava pokrajina, uvelike prepuštena samoj sebi.

Opasnosti generalizacijâ razaznaju se u novim spoznajama o osobenom razvoju svakoga grada u kasnoj antici.⁸⁹ Svaki grad je priča za sebe. Presudna je činjenica što ni Split ni Dubrovnik u trenutku dislokacije Salone u prvi i Epidaura u drugi nisu bili pusti, već otprije u priličnoj mjeri popunjeni stanovništvom, pa ih se ne može interpretirati kao puke refugije. Ključni moment nije translacija stanovništva, pa čak ni translacija administrativnih, civilnih funkcija, već u prvom redu translacija crkvene organizacije.

86 Usp. npr. Z. Karač 1998, str. 965. Stoga nije najlakše složiti se s autorovim mišljenjem, koje na više mjesta opetuje. Problem uočava i I. Goldstein 1992.

87 Ž. Rapanić 1988; Ž. Rapanić 2007, str. 137-144.

88 I. Goldstein 1992; W. Liebeschuetz 1996; W. Liebeschuetz 2001; M. Katić 2003a; M. Katić 2003b; N. Maraković – T. Turković 2006. Posljednjih godina vrši se potpuna revalorizacija profila kasnoantičke Salone. Usp. P. Chevalier – J. Mardešić 2006, s uputama na preliminarno objavljene arheološke nalaze (osobito u tzv. Oratoriju A). Fenomen je bio žustro raspravljan i na XII. međunarodnom kolokviju Međunarodnoga istraživačkog centra za kasnu antiku i srednji vijek »Grad u srednjem vijeku« u Motovunu, 26. - 29. 5. 2005.

89 Usp. M. Katić 2003a i M. Katić 2003b.

Kasnoantičko-ranosrednjovjekovno nazivlje korišteno za različite tipove naselja u znanstvenom je istraživanju još u štočemu *terra incognita*. Grčki i rimski pisci operirali su krajnje razgranatim i iznijansiranim terminološkim aparatom kada je bila riječ o urbanim strukturama. No, ta terminologija nije bila normirana ili fosilizirana, već je fluktuirala ovisno o vremenu i značenju koje su odgovarajućim pojmovima pridavali pojedini autori. Semantička bit naziva ponekad se mogla naslutiti samo iz konteksta: tako Mate Suić instruktivno upozorava kako je kod Plinija u ponekim slučajevima razlika između *oppida* (u smislu generičkoga naziva za grad, prvenstveno onaj utvrđeni, upravo gradinski) i *oppida civium Romanorum* (u društveno-političkom smislu, kao zajednica ljudi s određenim stupnjem rimskoga građanskog prava) gotovo intaktilna.⁹⁰ Nijanse su, ponekad, vrlo fine; tako je *castellum* u načelu izraz koji se koristi za utvrđeno naselje na uzvišenju, čime se poistovjećuje s terminom *oppidum*. Međutim, potonji je u 99 % slučajeva pravo gradsko središte, a *castellum* redovito neka vrst gradine u ruralnom okružju. No, specifično rimski, terminološka razlika ne ovisi o fizičkom, već o društvenom aspektu. *Oppidum* će - za razliku od *castelluma* - posjedovati niz prestižnijih atributa, koji proizlaze iz njegove uznapredovale društveno-teritorijalne funkcije, kvalitativnoga skoka u odnosu na prethodnu fazu. S druge strane, termin *urbs* (kao generički apelativ za grad, prvotno za sam Rim) mnogo je ekskluzivniji: iako se može primijeniti na svaki grad, u načelu funkcionira kao opozicija svim apelativima za naselja u ruralnom okružju. Mnogo je češći naziv *civitas*, koji je - budući da je *urbs* bio rezerviran za glavni grad Carstva - s vremenom posvema istisnuo sve druge termine iz upotrebe. Lijepo označujući »zbir stanovnika s građanskim pravom« u dotičnoj naseobini, *civitas* je varirao pravna značenja ovisno o rangu civiteta kojega je država dodjeljivala stanovnicima (*ius Latinum*, *maius* i *minus*, *ius Italicum* itd.), a od vremena Karakaline konstitucije (*Constitutio Antoniniana*, 212.) rimsko građansko pravo uživali su svi slobodni stanovnici Carstva.

Po svršetku staroga svijeta, na istočnom Jadranu grada u pravom smislu riječi neće biti sve do velikih romaničkih graditeljskih kampanja XII. i XIII. stoljeća. Čak ni na zapadnoj obali ovoga mora po kriterijima onoga vremena, uz iznimku Venecije, grada nema u ranom srednjem vijeku. Dakako, ukoliko se mjerila urbaniteta utvrđuju po standardima suvremenih bizantskih gradskih središta! Vodeći se tim kriterijima, uistinu se čini kako zapadna Europa toga vremena proživljava svojevrsnu urbanu regresiju. Međutim, usmjerimo li našu pažnju isključivo na binarnost »bizantski grad - zapadnoeuropski grad«, drugačijem zaključku i ne možemo izbjeći. A ipak je riječ o naseljima koja nastaju u različitim društvenim, gospodarskim i političkim uvjetima i potrebama, pa se ne može očekivati jednake domete niti jednako obilježje tih dometa. Koliko god se, dakle, usporedbe s ranosrednjovjekovnom bizantskom gradogradnjom doimale neprimjerenima, jedino se iz perspektive njezinih procesa može pratiti razvoj prijadranskih gradova, jer je riječ upravo o bizantskim gradovima.⁹¹

Ranosrednjovjekovni bizantski grad na Jadranu lijepo se usklađuje s razvojem unutar Carstva: na obama područjima riječ je, u načelu, o naselju koje po njegovim gospodarskim obilježjima i po pravnim normama jedva ispunjava, ili uopće ne dosiže, nužne urbane attribute. Međutim, oba spomenuta preduvjeta nadomještaju dva elementa koji se - u kontekstu vremena - pokazuju vitalno važnijima: urbana tradicija (makar gdje gdje i s prekidom kontinuiteta) i zbir administrativnih funkcija, ostvarivanih na različite načine. U toj atmosferi sve se upadljivije dokidaju, nekada neprikosnovene, razlike između grada i sela. Grad se »ruralizira« u skladu s promijenjenim potrebama i percepcijama. Istovremeno i paralelno teče proces »urbanizacije« seoskih naselja. Ona se, štoviše, opskrbljuju najosnovnijim elementom urbane topografije - zidinama. Često se i sama preobražavaju u strukturu vrlo nalik urbanoj, ipak zadržavajući izvjesna rustična obilježja, čime se zapravo gotovo sasvim poistovjećuju gradska i seoska naselja.⁹² Riječju, »skrovište na selu vrijedilo je koliko i palača u gradu«. Ovim procesom »urbanizacije« sela može se

90 M. Suić 2003, str. 51.

91 I. Goldstein 1992, str. 99-103. Usp. također Z. Karač 1998.

92 L. Mumford 1968, str. 275-276. Usp. također Đ. Mano Zisi 1964, str. 106-110.

barem djelomice osvijetliti impresivno amplificiran broj istočnojadranskih *civitates*, što ih pobraja Anonimni Ravenjanin. U oskudici smjernica prema kojima bi se pouzdanije moglo identificirati ranosrednjovjekovne gradove, točnije razlučiti ih od sela (s kojima, kako smo vidjeli, dijele elemente topografije nekada tipične isključivo za urbane centre), kriterij prepoznavanju može se naći jedino u crkvenoj organizaciji. Pritom u obzir dolaze jedino u crkvenoj hijerarhiji visoko uzdignuta naselja, biskupska i nadbiskupska sjedišta. Samo su ona nakon zalaska staroga svijeta - redovito posjedujući prestižne relikvije svetaca kao zalag kontinuiteta i kao objekt kolektivne identifikacije, snažna simboličkog naboja - bila u stanju ostvariti određen stupanj okupljanja, s radijusom u širem području. Nemalu ulogu u tome odigralo je periodičko pristupanje stanovništva svetim moćima (svečanosti i hodočašća, procesije, povremene i redovite svetkovine, ...) kao značajan mehanizam integracije te, dakako, njihov primorski smještaj, koji je ove gradove činio privlačnim žarišnim točkama za trgovinu i druge aktivnosti.⁹³

Sve navedeno, naravno, ne znači da na Jadranu gradove treba vidjeti samo u episkopalnim centrima;

uz njih postoje naselja koja zajamčeno nisu nikada bila uzdignuta na viši eklezijalni rang, no zbog prisutnosti čitavoga niza drugih relevantnih atributa i njih treba shvatiti kao prave gradove. U uvjetima cvatuće kastrifikacije i fragmentacije nekada jedinstvenih (izvangradskih) područja s jedne strane, te opadanja prosperiteta praćena »ruralizacijom« u nekadašnjim središtima tih onomad jedinstvenih područja s druge strane, stara terminologija preciznih distinkcijâ (*castellum, castrum, civitas, ...*) izgubila je smisao. Zajednički nazivnik svim, bilo transformiranim ili novonastalim naseobinama, bile su zidine. Ipak se za jadranske gradove i dalje, čak prilično redovito, javljaju drevni apelativi *oppidum, castrum, castellum* (čak *urbs* i *civitas!*), sada lišeni svoga strogo razlikovnog značenja. Kod cara-pisca dalmatinski gradovi dosljedno su imenovani terminima *κástρον* ili *πολίχνιον*, čak, u retrospektivi od tri stoljeća, i Salona (što je očit anakronizam koji ipak mnogo kazuje o uvjetima vremena u kojem je nastao). Indikativno je što je stari termin *πόλις* sasvim izostao, što govori o novoj stvarnosti ranosrednjovjekovnoga urbaniteta.⁹⁴

Kratice

BASD = Bullettino di Archeologia e Storia Dalmata

CIL III = Corpus Inscriptionum Latinarum, Vol. III, Berlin 1873.

HAM = Hortus Artium Medievalium

HS = Toma Arhidakon, *Historia Salonitana: povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*. Predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik O. Perić, povijesni komentar M. Matijević-Sokol, studija »Toma Arhidakon i njegovo djelo« R. Katičić, Split 2003.

PPUD = Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji

Radovi = Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti

Radovi IPU = Radovi Instituta za povijest umjetnosti

SHP = Starohrvatska prosvjeta

VAHD = Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku

93 I. Goldstein 1992, str. 102.

94 Najiscrpnije: I. Goldstein 1992, str. 99-103.

Literatura

- I. Babić 1996 Ivo Babić, *Sudbina antičkih naselja na tlu Hrvatske i susjednih Sklavinja*, Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža. Zbornik radova znanstvenog skupa održanog 6-8. listopada 1992., Zagreb 1996, 29-35.
- J. Brøndsted 1928 Johannes Brøndsted, *Les inscriptions, Recherches à Salone*, I, Copenhague 1928, 168-174.
- N. Budak 1994 Neven Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb 1994.
- N. Budak 1996 Neven Budak, *Pokrštenje Hrvata i neki problemi crkvene organizacije*, Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža. Zbornik radova znanstvenog skupa održanog 6-8. listopada 1992., Zagreb 1996, 127-136.
- F. Bulić 1884 Frane Bulić, *Iscrizioni trovate nella Basilica cristiana a Salona e sue adiacenze*, BASD VII, Split 1884, 50-53, 66-69, 83-87, 97-100, 113-116, 129-131, 145-146, 161-163, 179-180.
- F. Bulić 1904 Frane Bulić, *S. Gregorio Magno Papa nelle sue relazioni colla Dalmazia (a. 590-604)*, BASD XXVII, Split 1904, (Supplemento).
- F. Bulić 1906 Frane Bulić, *Sull'anno della distruzione di Salona*, BASD XXIX, Split 1906, 268-304.
- F. Bulić 1986 Frane Bulić, *Po ruševinama stare Salone*, Split 1986.
- F. Bulić – J. Bervaldi 1912 Frane Bulić – Josip Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa uz dodatak Kronotaksa spljetskih nadbiskupa (od razorenja Solina do polovice XI. v.)*, BASD XXXV, Split 1912, (Prilog).
- T. Burić <1993> Tonči Burić, *Posljednji salonitanski klesari: geneza predromaničke skulpture splitsko-trogirskog kruga*, Disputationes Salonitanae IV, (VAHD 85/1992), Split <1993>, 177-197.
- F. Buškariol 1988 Frane Buškariol, *Pregled arheološke topografije Salone*, Mogućnosti XXXVI, br. 3-4, Split 1988, 274-287.
- F. Buškariol <2000> Frane Buškariol, *Prilozi poznavanju prošlosti otoka Visa od 5. do 15. stoljeća*, VAHD 92/1999, Split <2000>, 233-253.
- R. Bužančić 1996 Radoslav Bužančić, *Rađanje srednjovjekovne arhitekture iz antičkih korijena na otocima srednje Dalmacije*, Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža. Zbornik radova znanstvenog skupa održanog 6-8. listopada 1992., Zagreb 1996, 339-348.
- R. Bužančić 2003 Radoslav Bužančić, *Quelques chantiers de construction du VIIe siècle aux environs de Salone, après la chute de la ville*, HAM 9, Zagreb-Motovun 2003, 195-204.

- J.-P. Caillet 1989 Jean-Pierre Caillet, *L'apport de l'épigraphie de Salone à l'histoire de la Dalmatie dans l'Antiquité tardive*, Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, avril-juin, Paris 1989, 449-461.
- J.-P. Caillet 1990 Jean-Pierre Caillet, *Évêques bâtisseurs de Salone: le point sur les témoignages épigraphiques*, VAHD 83, Split 1990, 83-89.
- N. Cambi 1985-1986 Nenad Cambi, *Salona i njene nekropole*, Radovi XXV, br. 12, Zadar 1985-1986, 61-108.
- N. Cambi 1999 Nenad Cambi, *Kontinuitet ili diskontinuitet: kasna antika – rani srednji vijek*, Historijski zbornik LII, Zagreb 1999, 107-116.
- G. Cantino Wataghin 2004 Gisella Cantino Wataghin, *La città tardoantica: il caso di Aquileia*, Antichità Altoadriatiche LIX, Trieste 2004, 101-119.
- E. Ceci 1963 Emerico Ceci, *I monumenti cristiani di Salona*, Milano 1963.
- P. Chevalier – J. Mardešić 2006 Pascale Chevalier – Jagoda Mardešić, *La ville de Salone dans l'Antiquité tardive: déprise spatiale, mutations et renouveau de la parure monumentale*, HAM 12, Zagreb-Motovun 2006, 55-68.
- V. Delonga 1996 Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split 1996, (Monumenta medii aevi Croatiae, 1).
- V. Delonga 2001 Vedrana Delonga, *Pismenost karolinškog doba i njeni hrvatski odjeci – latinska epigrafička baština u hrvatskim krajevima*, Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj, Split 2001, 54-87.
- G. B. de Rossi 1885 Giovanni Battista de Rossi, *Osservazioni sopra le iscrizioni trovate nella Basilica cristiana a Salona e sue adiacenze*, BASD VIII, Split 1885, 169-172, 185-191, 206.
- J. Dukić 2008 Josip Dukić, *Salonitanske molitve u kamenu*, Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti. Zbornik međunarodnoga znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma, Split, 14.-15. svibnja 2004., Split 2008, 239-260.
- N. Duval – P. Chevalier – M. Bonačić Mandinić 2000 Noël Duval – Pascale Chevalier – Maja Bonačić Mandinić, *Historique des recherches*, Salona, III, Manastirine. Établissement préromain, nécropole et basilique paléochrétienne à Salone, Rome-Split 2000, 1-85.
- N. Duval – M. Jeremić – E. Marin – B. Pender – P. Chevalier – J. Mardešić 2000 Noël Duval – Miroslav Jeremić – Emilio Marin – Branko Pender – Pascale Chevalier – Jagoda Mardešić, *Le complexe architectural*, Salona, III, Manastirine. Établissement préromain, nécropole et basilique paléochrétienne à Salone, Rome-Split 2000, 283-618.

- E. Dyggve 1989 (1951) Einar Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951. Hrv. prijevod: Povijest salonitanskog kršćanstva, Izabrani spisi, Split 1989, 19-137.
- R. Egger 1926 Rudolf Egger, *Die Inschriften*, Forschungen in Salona, II. Der altchristliche Friedhof Manastirine, Wien 1926, 73-118.
- R. Egger 1939 Rudolf Egger, *Die Inschriften*, Forschungen in Salona, III. Der altchristliche Friedhof Marusinac, Wien 1939, 151-157.
- D. Farlati 1751 Daniele Farlati, *Illyrici sacri tom. I. Ecclesia Salonitana ab ejus exordio usque ad saeculum quartum aerae christianae*, Venetiis 1751.
- B. Gabričević 1975 Branimir Gabričević, *Question de la datation du sarcophage de l'abbesse Jeanne*, Disputationes Salonitanae 1970, Split 1975, 96-101.
- N. Gauthier 2006 Nancy Gauthier, *Salone entre Rome et Constantinople: l'apport de l'épigraphie chrétienne*, Acta XIV Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae, vol. I, Città del Vaticano-Wien 2006, 375-386.
- I. Goldstein 1992 Ivo Goldstein, *Bizant na Jadranu*, Zagreb 1992.
- I. Goldstein 1995 Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995.
- S. Gunjača 1973 Stjepan Gunjača, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji. Knj. II. Rasprave*, Zagreb 1973.
- M. Ivanišević 1980 Milan Ivanišević, *Trogir u povijesnim izvorima od 438. do 1097. godine*, Mogućnosti XXVII, br. 10-11, Split 1980, 964-992.
- M. Ivanišević 1981 Milan Ivanišević, *Neobjelodanjeni ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Trogira*, SHP III, br. 11, Split 1981, 169-177.
- M. Ivanišević 1992 Milan Ivanišević, *Povijesni izvori*, Starohrvatski Solin, Split 1992, 31-87.
- M. Ivanišević <1994> Milan Ivanišević, *Salonitanski biskupi*, VAHD 86/1993, Split <1994>, 223-252.
- N. Ivić 1992 Nenad Ivić, *Domišljanje prošlosti. Kako je trinaestostoljetni splitski arhidakon Toma napravio svoju salonitansku historiju*, Zagreb 1992.
- N. Ivić 2004 Nenad Ivić, *Dosezi sjećanja i zaborava: pad Salone i naseljavanje Splita u Tome Arhidakona*, Toma Arhidakon i njegovo doba: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25.-27. rujna 2000. godine u Splitu, Split 2004, 129-142.
- N. Jakšić 1985 Nikola Jakšić, *Predromanički reljef sa spomenom blaženog Teodora u Bolu na Braču*, PPUD 25, Split 1985, 49-62.

- N. Jakšić 1991 (1984) Nikola Jakšić, *Constantine Porphyrogenitus as the Source for Destruction of Salona*, Disputationes Salonitanae II, (VAHD 77), Split 1984, 315-326. Hrv. prijevod: *Vijesti o padu Salone u djelu Konstantina Porfirogeneta*, Antička Salona, Split 1991, 427-441.
- J. Janssens 2008 Jos Janssens, *Gli antichi cristiani di Salona davanti alla vita e la morte nelle loro epigrafi funerarie*, Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti. Zbornik međunarodnoga znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma, Split, 14.-15. svibnja 2004., Split 2008, 221-237.
- J. Jeličić-Radonić 2006 Jasna Jeličić-Radonić, *Salona, The Urbs Orientalis*, HAM 12, Zagreb-Motovun 2006, 43-54.
- L. Jelić 1891 Luka Jelić, *Der Sarkophag des Guten Hirt*, Römische Quartalschrift 5, Roma 1891, 13-26, 99-105.
- L. Jelić 1892 Luka Jelić, *Descrizione sommara del cemetero di Manastirine*, BASD XV, Split 1892, 158-195.
- K. Jireček 1904 Konstantin Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters. Bd. I-III*, Wien 1901-1904.
- M. Jurković 1986 Miljenko Jurković, *Ranosrednjovjekovni latinski natpisi s Pelješca (Epigrafski i stilski pokazatelji kao faktori za dataciju natpisa ranog srednjeg vijeka)*, Radovi IPU 10, Zagreb 1986, 83-89.
- M. Jurković 1988-1989 Miljenko Jurković, *Problem kontinuiteta između antike i romanike u umjetnosti istočnog Jadrana*, Radovi IPU 12-13 (Milanu Prelogu u spomen), Zagreb 1988-1989, 41-48.
- Z. Karač 1998 Zlatko Karač, *The Problem of the Exploration of 6th and 7th C. Urban Planning on Croatian Soil Within the Context of General Byzantine Urban Studies*, Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae, vol. II, Città del Vaticano-Split 1998, 959-974.
- R. Katičić <1988> Radoslav Katičić, *Vetustiores ecclesiae Spalatensis memoriae*, SHP III, br. 17/1987, Split <1988>, 17-51.
- R. Katičić 1992 Radoslav Katičić, *Kontinuitet pisane predaje od Salone do Splita*, Prijatelj zbornik I (PPUD 32, Split 1992), 157-164.
- R. Katičić 1998 Radoslav Katičić, *Litterarum studia: književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, Zagreb 1998.
- L. Katić <1952> Lovre Katić, *Vjerodostojnost Tome Arcidakona i posljednji dani Solina*, VAHD LIII/1950-1951, Split <1952>, 99-120.
- M. Katić 2003a Miroslav Katić, *Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu na Jadranu*, Opuscula archaeologica 27, Zagreb 2003, 523-528.
- M. Katić 2003b Miroslav Katić, *The Late Antique town on the eastern Adriatic coast*, Histria Antiqua 11, Pula 2003, 449-456.

- N. Klaić 1967   Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971.
- N. Klaić 1971   Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971.
- N. Klaić 1979   Nada Klaić, *Način na koji je nastajalo djelo Historia Salonitana Maior*, VAHD LXXII-LXXIII, Split 1979, 171-198.
- I. Kukuljević Sakcinski 1891   Ivan Kukuljević Sakcinski, *Nadpisi sredovječni i novovjeki na crkvah, javnih i privatnih sgradah i t.d. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1891.
- A. Kurilić 1994   Anamarija Kurilić, *Latinski natpisi antičkog, kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog razdoblja na otoku Pagu i zadarsko-šibenskom otočju*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 36, Zadar 1994, 191-246.
- C. La Rocca 2005   Cristina La Rocca, *Città scomparse in area veneta nell'alto medioevo: dati archeologici, fonti scritte e memoria storiografica*, L'Adriatico dalla tarda antichità all'età carolingia. Atti del convegno di studio Brescia 11-13 ottobre 2001, Roma 2005, 287-307.
- W. Liebeschuetz 1996   Wolfgang Liebeschuetz, *The End of the Ancient City, The City in Late Antiquity*, London-New York 1996, 1-49.
- W. Liebeschuetz 2001   Wolfgang Liebeschuetz, *Decline and Fall of the Roman City*, Oxford 2001.
- Đ. Mano-Zisi 1964   Đorđe Mano-Zisi, *Pogled na pitanja urbanizacije i urbanizma u Ilirikumu*, Zbornik Narodnog muzeja IV, Beograd 1964, 93-113.
- N. Maraković – T. Turković 2006   Nikolina Maraković – Tin Turković, *Social Change and the Idea of Urbanity Between Late Antiquity and Early Middle Ages*, HAM 12, Zagreb-Motovun 2006, 91-99.
- J. Mardešić 2002   Jagoda Mardešić, *Istraživanja u Saloni od 1970. do 2000. godine*, Longae Salonae, I, Split 2002, 105-114.
- J. Mardešić 2003   Jagoda Mardešić, *Salonitanske nekropole*, Opuscula archaeologica 27, Zagreb 2003, 503-511.
- E. Marin 1994   Emilio Marin, *Civitas splendida Salona. Geneza, profil i transformacija starokršćanske Salone*, Salona Christiana, Split 1994, 9-104.
- E. Marin <2000>   Emilio Marin, *Kronika. Izvješće o radu Arheološkog muzeja u Splitu u 1999. godini*, VAHD 92/1999, Split <2000>, 331-370.
- E. Marin – J. Mardešić 2000   Emilio Marin – Jagoda Mardešić, *Revizijsko istraživanje groblja i starokršćanskog arhitektonskog sklopa Manastirine. Otkriće predrimskog sjedišta*, Salona, III, Manastirine. Établissement préromain, nécropole et basilique paléochrétienne à Salone, Rome-Split 2000, 87-182.

- I. Marović 1991 (1984) Ivan Marović, *Reflexions about the Year of the Destruction of Salona*, Disputationes Salonitanae II (VAHD 77, Split 1984), 293-314. Hrv. prijevod: O godini razorenja Salone, *Kulturna baština* 21, Split 1991, 57-84.
- R. Matijašić 2002 Robert Matijašić, *Uvod u latinsku epigrafiju*, Pula 2002.
- M. Matijević-Sokol 2002 Mirjana Matijević-Sokol, *Toma Arhidakon i njegovo djelo: rano doba hrvatske povijesti*, Jastrebarsko 2002.
- B. Migotti 1992 Branka Migotti, *Antičko-srednjovjekovni sakralni kontinuitet na području Dalmacije*, *Opuscula archaeologica* 16, Zagreb 1992, 225-249.
- R. Mihaljčić – L. Steindorff 1982 Rade Mihaljčić – Ludwig Steindorff, *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa, Beiheft 2: Namentragende Steininschriften in Jugoslawien vom Ende des 7. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*, Wiesbaden 1982.
- Ž. Miletić <1992> Željko Miletić, *Istočna i jugoistočna nekropola Salone*, *Radovi XXX/1990-1991*, br. 17, Zadar <1992>, 21-50.
- A. Milošević 2003 Ante Milošević, *Scultura ornamentale del VII e VIII secolo nei Balcani occidentali*, HAM 9, Zagreb-Motovun 2003, 357-382.
- L. Mumford 1968 (1961) Lewis Mumford, *The City in History. Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects*. New York 1961. Hrv. prijevod: *Grad u historiji: njegov postanak, njegovo mijenjanje, njegovi izgledi*, Zagreb 1968.
- I. Nikolajević 1973 Ivanka Nikolajević, *The Redemption of Captives in Dalmatia in the 6th and 7th century*, *Balcanoslavica* 2, Prilep 1973, 73-79.
- I. Nikolajević 1975 Ivanka Nikolajević, *Salona Cristiana aux VIe et VIIe siècles*, *Disputationes Salonitanae* 1970, Split 1975, 91-95.
- I. Nikolajević 1979 Ivanka Nikolajević, »*Salona christiana*« u VI i VII veku, VAHD LXXII-LXXIII, Split 1979, 151-170.
- F. Oreb 1984 Franko Oreb, *Archaeological Excavations in the Eastern Part of Ancient Salona in 1979*, *Disputationes Salonitanae II* (VAHD 77, Split 1984), 25-35.
- I. Petricoli <1962> Ivo Petricoli, *Ranosrednjovjekovni natpisi iz Zadra*, *Diadora II/1960-1961*, Zadar <1962>, 251-270.
- M. Prelog 1954 Milan Prelog, *Između antike i romanike*, *Peristil* I, Zagreb 1954, 5-14.
- Ž. Rapanić <1971> Željko Rapanić, *Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita*, VAHD LXV-LXVII/1963-1965, Split <1971>, 271-312.

- Ž. Rapanić 1976   Željko Rapanić, *Neka pitanja ranosrednjovjekovne latinske epigrafije na našoj jadranskoj obali*, Materijali XII, Zadar 1976, 319-336, (IX. kongres arheologa Jugoslavije »Arheološki problemi na jugoslavenskoj obali Jadrana«, Zadar, 1972).
- Ž. Rapanić 1980   Željko Rapanić, *Prilog proučavanju kontinuiteta naseljenosti u salonitanskom ageru u ranom srednjem vijeku*, VAHD LXXIV, Split 1980, 189-217.
- Ž. Rapanić 1982   Željko Rapanić, *Dva splitska ranosrednjovjekovna sarkofaga*, Arheološki radovi i rasprave VIII-IX, Zagreb 1982, 233-258.
- Ž. Rapanić 1987   Željko Rapanić, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split 1987.
- Ž. Rapanić 1988   Željko Rapanić, *Marginalia o »postanku« Dubrovnika*, Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području. Izdanja HAD-a 12, Zagreb 1988, 39-50.
- Ž. Rapanić 1995   Željko Rapanić, *Il patrimonio dell'Antichita nella poleogenesi dell'Adriatico orientale nell'alto medioevo: proposte per considerazioni ulteriori e approfondite*, HAM 1, Zagreb-Motovun 1995, 7-13.
- Ž. Rapanić <1997>   Željko Rapanić, *Jedan primjer jadranske poleogeneze*, Prilozi Instituta za arheologiju 11-12/1994-1995, Zagreb <1997>, 63-70.
- Ž. Rapanić 1998   Željko Rapanić, *Sancta Maria de Platea u Trogiru. De ecclesiis datandis - dissertatio (1)*, SHP III, br. 25, Split 1998, 43-62.
- Ž. Rapanić 2007   Željko Rapanić, *Od carske palače do srednjovjekovne općine*, Split 2007.
- T. Raukar 1997   Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje*, Zagreb 1997.
- P. Skok 1952   Petar Skok, *Postanak Splita*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku I, Dubrovnik 1952, 19-62.
- M. Suić 1956   Mate Suić, *Ostaci limitacije naših primorskih gradova u ranom srednjem vijeku*, SHP III, br. 5, Split 1956, 7-19.
- M. Suić 1988   Mate Suić, *Nova post vetera – ponovni pad Salone*, Mogućnosti XXXVI, br. 3-4, Split 1988, 329-336.
- M. Suić 2003   Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 2003.
- F. Šišić 1914   Ferdo Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije I/1 (do god. 1107): uvod, natpisi i isprave*, Zagreb 1914.

- V. Tomašić 1910 Vicko Tomašić, *Ancora sull'anno della distruzione di Salona*, BASD XXXIII, Split 1910, 136-140.
- Z. Vinski <1974> Zdenko Vinski, *Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata*, VAHD LXIX/1967, Split <1974>, 5-86.
- Z. Vinski 1974 Zdenko Vinski, *O kasnim bizantskim kopčama i o pitanju njihova odnosa s avarskim ukrasnim tvorevinama*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu III, br. 8, Zagreb 1974, 57-81.
- Z. Vinski 1975 Zdenko Vinski, *Les autochtones de la Basse Antiquité dans la région salonitaine d'après l'héritage archéologique du substratum anteslave*, Disputationes Salonitanae 1970, Split 1975, 102-110.
- J. Zeiller 1906 Jacques Zeiller, *Les origines chrétiennes dans la province romaine de Dalmatie*, Paris 1906.

Summary

Ivan Basić

CIL III 9551 and Its Interpreters

Key words: Salona, Sirmium, late classical period, early Christianity, epigraphy

Following the Bulić's analysis of 1906 and the conclusion that the inscription on the sarcophagus of the abbes Ivana Sirmijska, from the Manastirine cemetery of Salona, dated precisely to 12 May 612, for over half a century it has been held a milestone - the last dated inscription of Salona, resulting in far-reaching conclusions. Since the inscription stands at the very turn of the classical world and the Middle Ages, in the literature it has been held a rare example of solid chronological grounds, often quoted. Only in 1970 Branimir Gabričević showed how arbitrary and incorrect the Bulić's initial reading was: reading of the indiction as QUINTA DECIMA (that provides for the years 327, 612, 657 and 702) was supported by its Mommsen's and Kubitschek's non-critical acceptance. On the other hand, reading as QVARTA DECIMA enables the years 506 and 551 which - given that the Ivana's sarcophagus is located ad sanctos, very close to the apse, surrounded with subsequent burials - are generally more probable. However, the epitaph is still being quoted in part of expert literature as a firm chronological point from the year 612, the last dated Salonitan inscription. New opinions on demise of this late classical town reject the need of its absolute chronologically determined.